Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २३९ / घ

Title सिद्धान्त कौमुदी टीका मनोरमा व्याख्यान — - लघुशब्दरत्नम्

Author हरि दीक्षित;

Extent ३५ पत्र Age

Subject व्याकरण

सिद्धान्तकौमुदीटीका

मनोरमाव्याख्या वं

लघुशब्दरत्नाभिधम्

१३८

[illegible]

सं० १८३२ माघ प्र० २८

लघुशाद्र रत्न वासुदेव लखेरी ~~[illegible]~~
लख्ये जमा

पत्र ३५

श्लोक सहस्रम् १०००

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय दातृसकलमभीष्टफलमीष्टेपल्लवपादद्दृष्टिः १ ध्यायामि
ॐ. ति ध्यानात्प्रीतेत्यर्थः एणमलं नमेतत् परं सर्वजगडुपादाक्षेनम् कार्यं ब्रह्माहिरण्यगर्भवाहनयेदम् ध्यानात्वितांऽपरप
१ र्यायेस्मरणनकूलव्यापाररूपम् स्मरणन्तजन्यमितिविशेषः गुरोरितिकवचनेनसर्वविद्यालाभएकस्मादेवगुरोरितिसू
चितम् शैव्धानाम्मनोरमयतोत्यर्थंकाम्मनोनोरमाम् श्रेष्ठतेवसकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवतम् श्रूण
ग्रहणेषिति नान्विदम्भूतममग्रहणापिग्रहणात्फलन्नवह्नुपमकहिंसाहत्यादोऽप्रमः त्वपीतिरुतम् गवित्ययमाहेत्यादिवद
पदान्तत्वात्ककारादेनयात्नेतदान्वयात्वयपत्तिरतआह ध्यानेति ध्यायप्राह्वोपदिष्टजनन्तस्तदोकार्थलाभोऽतआह एणमल
न्तामितियद्वेत्काएणमलोः समानार्थतेनोक्तार्थस्यलाभः सकरणत्वयतेनस्मारस्मारमित्यपिव्याख्यातम् इदंपरमितिविशेषणम्
ध्येस्मरणातोस्तत्वार्थतकस्यप्रसिद्धताउभयोरुपादानेपौनरुक्त्यमतआह ध्यानमित्यादि व्यापाररूपमिति स्मरणनकूलभाव
नाख्यरूपमित्यर्थः जजन्यम् तादृशंसंस्कारजम् ननुगुरुःशाहस्सपूज्यतेनगुरुवः समागताइत्यादौवहुवचनदेशापिवहुवचने
नैवोदानमवितमतआह गुरोरितिसेकेति शैव्धानामतोसिशैव्धमनोसिरमयतियासाशैव्धमनोरमाइत्यर्थश्चेत्तदाकर्मएपण
प्रत्ययदिद्वेतिडीष्प्यात् श्रुतआहशैव्धममित्यादिनापदैवैदविषयत्वस्यफलितोऽर्थः विग्रहस्तुगंगायरइत्येव ४ हृयवरावित्य १

अप्रथमहकारस्य प्रयोजनावसरे प्रत्याहारवत्त्वस्य यथा प्रयोजनमुपात्तं तेन तत्पुनरुक्तमाशंक्य निराचष्टे नन्वित्यादि अमुष्य हस्ते ऽस्मिन्न त
स्मिन्नुमः स्वरूपम् पररतिसूत्रे उरः प्रभृतिषु वेकवचनान्तस्य मम शाह्यस्य पाठान्न कपुंसकारस्य सर्वयोगान्तलोपः कहइतिप्रत्ये
कमनुकरणद्वयम् ननु प्रत्येकानुकरणे अनुकार्येणार्थेनुकका हकारयोरर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे नसंयुक्तस्य नौ हल्ङ्यादिलो
पः प्रत्येकं प्रसक्तात् २व ८ तयोः कृतयोर्न हल्तस्य श्रावितानग्राहणावित्यमाहेतित्यादि त्रुटिरियम् १ प्रजर्सेनेमितिचेन्न सुद्विषो
रित्यादाविकाराद्युच्चारणेन शक्यत्वाद्वोविता जन्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् अतएवौषेनुदात्त इति सूत्रे भाष्यन्नुगुनर
न्तरेणवर्व्यजनस्योच्चारणमपिसम्भवतीति स्कोरित्यादि स्त्रसौत्रः प्रयोगः अतएवादिहकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये श्रा
प्रश्नोटीत्युपन्यस्तड्हरणन्नोपपन्नम् हकारपरमाकारासम्भवेनराशब्बोटीतिप्रसङ्गोच्चारितासितिवकैयटेनव्याख्याते
अमिहकारप्रयोजनमितिवभाष्येनोक्तमितिदिक् इदंसूत्रमिति वलादिप्रत्याहारास्परेफेणेवसन्तरहरन्नमित्यत्रान्यो
न्याश्रयपरिहारस्त्वरत्वेहविरितिन्यासेनग्राहप्रत्याहारवोधकसूत्रसमुदायात्यामिदित्यर्थेनवाखुकरइतिभावः ग्रहणार्थमि
ति सपस्सहारितितिनोक्तंत्वरिहकारग्रहणायनौहविर्हसनीत्यादौविसर्गायत्तेः सत्तमीति अधिकरणकारकस्यकर्त्रो
पन्वयद्वाराक्रियान्वयादात्मिसामर्थ्यमितिभावः अस्ययोगविभागस्यभाष्येऽदर्शनादाह सूत्रपेतीति अनेनापिसा

ॐ.
२

धेनस्यागन्तिकगतिनादाहयद्देति हलोहालितिसूत्रस्यान्त्यमितिविग्रहइतिभावः षष्ठीस्थानेइत्यस्यचोऽपधायागोहइत्यादाविवगु-
णानाञ्चपरार्थत्वादितिन्यायेनवाप्रवृत्तिरितिबोध्यम् तेत्राहत्येकशेषान्यत्रममास्त्विति यद्यपिइंटशेविषयेउच्चारयितस्तैत्रैक
शेषान्यतरेणोच्चारणमेवाद्धुस्ताहत्यावोधइत्येवातभवतिइत्तथापियवस्थितौवान्यतमस्मान्नातेनवोधेतइतिनदोषः एकशेष-
स्यप्रत्याख्यातोऽस्मद्विवस्थायामपिशास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेनपृथग्रुक्तः सामीप्येषष्ठ्यार्थइति षष्ठीस्थानइत्य
स्यगुणानाञ्चपरार्थत्वादितिन्यायेनाप्रवृत्तिः नचैकोगुणवृद्धीतिसूत्रेणच्छेषशब्देनपरिभाषयोर्गुणगुणिभावउक्तइति
वाच्यम् सार्वधातुकार्धधातुकयोरलोन्त्यस्येकोगुणवृद्धीतिसूत्रत्रयस्यसंस्कारमहावाक्येविशेष्यविशेषणभावमादा
येवतच्छेषव्यवहारेणतद्गुणगुणिभावेनपरस्यापिस्मतेनवेतिकैयटेनस्पष्टमुक्तेरेतन्मूलकतयैवतत्पद्धासम्भवस्यतेनोक्ते
स्त्वितिभावः क्लिष्टत्वादिति ब्राह्मणस्यकम्बलइत्यादावसत्यपिप्रकरणादौस्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादि
शब्दप्रयोगमन्तरासामीप्याप्रतीतेस्तस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावान्नत्वयोगेतसामर्थ्यात्षष्ठीसमासाप्राप्तिरितिमर्थ्यमपदलोपिसमासे
सौत्रेवातत्रसमासस्याक्लिष्टत्वमितिभावस्तदेतदाहनहीत्यादिनातत्रानिहइत्यत्रैव विचरावीणामिति कुमतिवेत्तिणत्वम् द
न्त्यपाठस्तुलेखकप्रमादात् एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्यैकपदप्रयोगोपिबोध्यम् अस्त्वेत्वनंतरेसमीपेचेत्यादि २

भाष्यन्त्वनन्तरादिपदार्थाहारेणतन्निरूपितमेववार्थिकास्यानपदार्थाहारेणतन्निरूपितमेवेथार्थिकानांषष्ठीत्यभिप्राय·
कम् अतएवमतुस्सूत्रेकैयटेनगावोऽस्यसमन्यनन्तराइत्यर्थेमतुप्शंकापरभाष्यव्याख्यावसरेआनन्तर्यमस्यर्थवत्त्वक्रत्व
यौपाधिरित्वक्रम् भाष्यकृतावासामर्थ्यान्तत्रहत्यभावउक्तः षष्ठ्यर्थेनतुप्रत्ययार्थेनात्रकासामर्थ्यन्तस्माद्यत्रषष्ठ्यन्तमा
त्रप्रयोगेआनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदार्थाहारएववोध्यः तत्राशक्तिग्रहणाभावेतस्यान्यफलकत्वेवासूत्रान्तपात्ना
स्यर्थान्तर्भावेणमतुर्थीपदद्वक्रत्रीहिवत्तथाभूतानान्तर्यार्थान्तर्भावेणविग्रहागावोऽस्यसमन्यनन्तराइत्यार्थेवहुव्रीहिमतुर्थी
पोनभवतोऽनभिधानादितिमतुस्सूत्रेभाष्येस्पष्टम् अनन्तरादेरिदमर्थेत्वेतस्येदमितिशैषिकोप्यनभिधानान्नेतितस्येदमि
त्यत्रभाष्येनडक्तमनन्तरादिषुनसमासोऽनभिधानादितिस्पष्टमाकरेइति तत्रसमासग्रहणन्ताद्धितहत्तेरप्युपलक्षणम्
अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तुभवत्येवग्रामकूपागङ्गातीरमित्यादौसमीपपदावयवतारोपेणसमासस्यापष्टावैयरी
तिमेपर्यन्तस्येतिसूत्रेकैयटेकिन्त्वहस्यालिनर्थेहलविलेखनेइतिधीतालेस्येनापत्तिः नचफलाभावः देवदत्तहलइत्यादौ
इतिसामर्थ्यादभस्यापिटेलोपवत्तालितसामर्थ्यात्यतयात्स्वंताभावेपिलिन्स्यरस्येवफलत्वेवक्तेशक्यामित्यपिवोध्यम् य
द्यपिहलसीरादितिनिर्देशेनतस्यनेत्वमितिकल्पयितुंशक्यन्तथापिज्ञापकसीकारापेक्षयासूत्राहानिरेवलघीयसीतिदिक

ओं. मत्वेनालोपेपति सौत्रलोपाश्रयणेनमल्लोकमेवलघु असम्भवादिति नवाच्यन्नोटकितावित्यादौ यथासंख्यान्वयेपिप्रथमत
२ स्साहित्यावच्छिन्नसाहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेणाशहिविवक्षामाश्रित्ययथाहेदंसाधुतन्नथेहापिप्रथमतोलकारोहल्पदवाच्ये
3 दितिसामान्यतोबोधेदुःस्थितमादायइदन्त्वसाधुतन्ततोविशेषजिज्ञासायामादित्येनेत्येकवाक्यतयाविशेषतोबोधकार्थोला
स्यमेस्कारकः किञ्चसहविवक्षासहवक्तंवक्तरिच्छासावहत्वप्रगणपनान्यथानुपपत्यापाणिनेस्ततः सर्वेमपिहत्पदार्थज्ञा
नादक्षतैववोधबोधस्तत्क्रमेणैवेतिवाच्यम् अथयत्नावित्यादौयथासंख्यत्वारम्भसामर्थ्येनतथासार्थ्यंत्वांगीकारेप्यसप्रका
रेणतस्यसाधुत्वकल्पनेमानाभावात् किञ्चश्रोतृणांसहवोधोभवतित्वक्पासहवक्तुमिच्छापासतिहवक्तुमिच्छायायवसह
विवक्षातेनश्रोतृणामपिसहवोधेप्रवोधितः तादृशेच्छपातेषान्तादृशबोधजनकशब्दप्रयोगेतपाणिनेर्भोन्नतापत्तिर्मंख्वनय
नम्यश्रेयत्यादौतत्रनदोषः उभयत्रतेनज्ञानम्यतेवतादृशशब्दप्रयोगात्तेनरूपेणज्ञानमन्नमः प्रमादेवेत्यस्पदेनतत् किञ्चपाणिनेः
पूर्वंहल्पदार्थज्ञानेपितदभिप्रायेणनप्रयोगः अन्यथावाप्त्वात्परम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्यालदसेइतिसूत्रस्यकैयटोक्ती
त्याललक्षणयातेत्रान्तरीपप्रथमादिव्यवहारेणप्रथमादिपदानामिवशक्त्यानमानोद्दानततश्श्रोतॄणांवोधसम्भवेनेनतरेतराश्रयस्से
वाभावेतदाशंकालेशोतिवक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासंगतापत्तेः नैवमजादिव्यवहारस्यापिलक्षणादिनेवोपपत्ता ३

वादिरन्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम् कचिल्लक्षणादिनो बाध इति सर्वत्र लक्षणाश्रयणमेवेति नियमाभावात् नान्यथाकर्तव्यात्रानुरा
मः क्रियत इति पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्योक्तेस्तस्याकरिष्यमाणग्राहकग्रहोपायकयदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य सूत्रे मप्रयोग
इत्येवं कल्पनाऽनायासीर्धनितत्स्वायमर्थो नाज्झलाविति सूत्रेऽष्टादशादीनां ग्रहणाभावाय वर्णानामपदेशस्तावदुपदेशेन
रकालेत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारेणोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा अण् उत्तरकालमण् उदिदिति सवर्णग्राहकमित्यनेन
सम्भवदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नपि स्यादेः इत्येववाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि अन्यथा तत्त्वा
सूत्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्तथा ज्ञानस्य सूत्रेमपि सत्त्वेनावार्येणतथाप्रयोगे बोधेणामपि क्रमेणतथा बोधायेऽपयन्त्रे किं तेनक
तेस्याकथेवानाज्झलावित्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं संगतं स्यादितिविभावतातन्दाह तस्मादिति आद्यन्ताभ्यामि
ति अवयववतेनबोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः तस्य समुदायस्य तयोः पारार्थ्येति संज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकालप्रवृत्तयो
पारार्थ्यं निर्णयादित्यर्थः परामर्शितादिति वस्तुतो ज्ञापकादिना ऽस्यापि न संज्ञाकार्यम् आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तवदिति समु
दायस्यादेपेणान्येषामिव तयोः आमायाः संज्ञायाः प्रकारान्तरेणा शक्यवारणतात्त्व शब्दानुहतेष्वन फलम् भाष्येपि फलितार्थ
कथनमेवस्यस्य स्वरूपस्येति संज्ञास्वरूपं तेविशिष्टस्यान्य प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं आत्मको विरोधः यथा न्वेवित्यादौ गुणादर्शनेन

ॐ। ४

द्विशब्दस्यापि विसञ्ज्ञादेशोऽतन्त्वकृत एवमजादिसञ्ज्ञासमाप्तिवदकेकारादिष्विव अकारवकारयोरपि प्राप्नोत्येव किञ्च
स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासम्भवेऽपि शिष्टपरामर्शो न वा एकनाक्षसमुदायेफलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिः स्यादित्यत आ
स्याज्ञायकादिनैवान्त्यस्य तकारस्यैवावारणीयम् किञ्च प्राधान्यमादिन्येव सिद्धेऽन्त्यनिर्देशादित्यपि मित्यलम् भा
ष्येति तत्र हि उपदेश इति किमत्र श्रोऽप्रपः प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणानामयणमुपदेश इति नासाधूपदेशस्तत्को प
देशो देशयोर्लोकव्यवहारेण संकीर्णत्वमाशंक्योपदेशनेऽजनुनासिक इत् इति वार्तिककृदर्शितमासस्य व्याख्यानायो
पदेश इतिकरणेऽबन्तपदिश्यतेनेनेत्युक्तान्तस्य शासनं शासनकरणमस्यासमस्येत स्वार्थीयधातावमप्रातिपदिकप्रत्याहार
स्त्रप्रत्ययादि शास्त्ररूपम् श्रोत्रिवादमात्रमिति वार्तिककृतोक्तमास्येपार्थ्यं स्पष्टयाद्वित्तस्त्रतोपि लाभसम्भवान्यायमान्तर
प्रकृतिस्त्रेहधेर्वेति शोषं वोधयितुमेवंवाद इति भावः धज इति प्रकृतेरिवेत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्यापि कर्षात्तस्यानिरि
ति भावः वाधादिति वासरूपविधिसूत्रकल्पितस्यमनवकाशलक्षणेऽप्रतिषिद्धः नचतत्र साहचर्येण भावलुट्प्रथग्रहणमि
तिवाच्यम् ईषत्समानस्यामेभवतेन्त्यकर्मणिखल् नेतिभाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः क्लि
ष्टमादिति गुणप्राधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकांक्षत्वेऽनन्वयस्यायुक्त इति क्लिष्ट इति भावस्तदाहनहीत्यादि ६

ना भाष्यकृतेति अस्यार्थस्यातिशेषः एवञ्चोभयत्राप्यौकर्म्मणीति नियमात्रकर्त्तरि षष्ठीति बोध्यम् अवहेलनायेति वो
हेतौ यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः बाधापवाद इति स्तु उपवादश्चेत्यपि बोध्यम् तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः
अगतिकगतिरिति न च त्वन्नोद्यतेति व विपर्यानमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टम् तेनात्रैव सिद्धतीति वाच्यम् तस्याप्यगति
कगतित्वात् भगः पदमित्यादौ यत्र बितफलत्वं त्रैवतत्प्रवृत्तेस्यपस्यवश्यर्थे केन सिद्धे नैत उदाहरणे किन्तु कावित्के वाक्यान्तत्
किञ्चोच्चार्य्यैव स्वं लोकव्यवहारस्य लक्षणया प्युपपत्त्याभावव्रतिवार्थकाभावः किञ्चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वेन तस्यैव व्यव
लम्बत्वमित्यत्रान्वयेन यत्किञ्चित्स्मदायान्त्यस्य वारणासम्भवेत दर्थमन्त ग्रहणसामार्थ्यादिव संन क्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थं स्या
दिति बोध्यम् उद्देशश्च प्रातिपदिकानान्चोपदेश उत्यादेव उपदेश इति सूत्रे भाष्ये भावबजनन्तस्यैव तस्यागीकारा वेतिदिक् धातु
सूत्रेत्यादीति धातुसूत्रगणेणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् आगमप्रत्ययादेशा उपदेशः प्रकीर्तिता इतीत्यर्थः उपदेश
त्वमिति उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः धातोरपीति अत्यपेभ्य उणादेरपीत्यपि शब्दार्थः वाक्यपाठेन वार्तिकम् शीङ्
लण्रवोरद्उण्श्राचारेवगल्भप्रद्युणश्च नङ्क्ति त्युदाहरणानि उपदेशसंज्ञेति उपदेशपदं योगरूढमाषितिभावः
नन्वसंज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह मइत्यादि नवाकारोच्चारणं व्यर्थं त्वेनास्मत्पदन्नापनसौवित्यादितिभावः

ॐ ५

आदिनापकारादीतुञ्ज्ञयवणायादित्यादिसंग्रहः उपदेशाभावादिति आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः ततोयातसंज्ञेति
लृशब्दएवयातसंज्ञः केवलमसौनिकार्येलमतइतिभावः नन्वत्रसूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देनतद्बोधकयाणि
न्यादिपठितानांसर्वेषांग्रहणात्तेषांभीनादिव्यवहारस्तुभाविसंज्ञाविषयत्वादितितेनयातपाठइत्यादिव्यवहारवदितिचेन्न
आद्योच्चारणविषयाणामित्येवसिद्धेयतस्यानुपयोगात्इत्येवानुचेराह अपिचेति अलीत्यादावनुत्ति उपधासंज्ञासूत्रेत्यर्थः
विरुध्येतेति तत्रहिलोपशीतिभिन्नस्यदेशइतिवक्ष्यमाणत्वेनघः असदेहापकल्परमेयोगादितेस्कारित्यसनप्रवृत्तिः फ
लाजसीत्यादौजश्त्वस्येवाशकारस्ययातत्वापत्तेरितिभावः सहैवेतिभावः किञ्चनमोवरिवाश्चित्रङ इत्यस्यासंग्रहोऽत्रपदेऽस्य
पिचोपमम् यद्येतस्ययोगरूढिरित्युक्तेऽस्यपरिगणनतायाएवालाभात् योगस्यैवेति नतुरूढिरित्यर्थः परिगणनस्येति
यातादिगणनस्येत्यर्थः वैषम्यस्येति भाष्यरीत्याकरणात्युत्पत्त्यैवसर्वसंग्रहादितिभावः उपदेशताप्रयोजकेति योगमा
त्रस्वीकारेउपदेशताउपदेशकरणतानहितत्प्रयोजकत्वात्तत्त्वादिभवतिइतिनाद्विरोधः संज्ञात्वेतउपदेशताउपदेशशब्दे
उपदेशशब्दस्यशब्दपरत्वात् तदवच्छिन्नस्यप्रयोजकत्वंतुच्छर्थंतावच्छेदकतयाधातुत्वादिवच्छेशकापितिभावः शकारस्ये
ति नह्यनेनकिञ्चिदुपदिश्यतइतिभावः ननूपदिश्यतेज्ञाप्यतेनेनेतितदर्थः धात्वादिभिर्हिप्रयोगोज्ञाप्यतेनत्विदनेनापिश ५

कारेणासवर्णादेशात्तज्ज्ञाप्यते इत्यरुचेराहाद्देव इति सर्वैति भाष्यकारादित्यर्थः यत्तत्करणप्रयुक्तत्वेनैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्त्व
हात्यस्त्वेव इत्यत्र हलकात् ल्वुङ्भावः यथायत्रिमित्रैवेकल्पप्रयुक्तोपदेशग्रहणाविप्रादाविति दिक् नासिकामनुगत इति
नासिकामभिहत्य वायुनाभिव्यञ्जित इत्यर्थः प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके चैतद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्प
र्यम् अत एवमावग्रहणप्रत्याख्यानभाष्ये ध्वनितोयमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारस्तन्मते संगच्छते यत्तोऽनुनासिक इत्या
दौ स्वरूपग्रहणाभावस्तत्पक्षरत्नामित्यादिवदिति ध्येयम् मत्प्रयोजनमिति मत्केषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः एवेविधा
लोकप्रातिशाख्यायनमित्याम्नाति सप्रयोजनमित्यर्थः अवर्णाभ्यप इति अव्रेत्सज्ज्ञायां लोपस्यादितिभावः विधानेति इदिति
वक्तव्येऽनुनासिकविधानेत्यर्थः नेत्त्वमिति तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः नन्ववर्णाभ्यदितस्त्व
नानेकान्ताननुवन्धा इति पदेष्वादितस्त्वेतीट्प्रतिषेधः फलम् नवलोपाभावे इति दिक् महासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञापिनेतिवाच्यं
महासञ्ज्ञयैवासिद्धातस्यलोपइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः इक इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्चेति चेन्न अननुवन्धानामेकान्तत्वमेवे
तिमत्वेयपदेदोषाभावइत्याशयात् तदाह मत्वेवपवित्यस्यपदार्थेबहुव्रीहिः नवायमकारोऽदेर्धातोरवयव इत्यदोषात्
इतिसेति प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः प्रतिज्ञाशब्दस्येति भावाद्यन्तस्येत्यर्थः क्लिष्टेति प्राक्रियाहकव्याकरणमताच्छत्वेवत

उ॰
८

दर्थंवायमस्मन्नेव लक्षणे प्रयोगोऽस्येत्याशय इति भावः लक्षणं विनैवेति अत्र लक्षणपाठव्याख्यानेऽकृतेनापि तत्र लक्षणं विनाम उक्तरी-
त्यैव व्याख्यातमेव अत्र पूर्वापरविरोधः स्यादिति भावः नवीनमतेऽविधायनेऽपि लाघवात्स्वादेशशक्तिकर्मणो लक्षणस्य अनुशासनमपि लाक्ष
णिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम् लः कर्मणीत्यादीनामपि तथात्वापत्तेरिति तिङोऽकर्त्रादौ शक्तिरिति सिद्धान्तासंगत्यापत्तेः व्याकर
णस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च टकारस्यापीति अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् वाङ्लकादिति भाववज्जन्ताद्
घ्णोघाजित्यपि वाङ्लकाद्विशिष्टमिति भावः पक्वत्वादिप्राप्तादिति पर्कस्यानुदृङ्ज्ञणेवंटाह्वोभ्यांषसिम्भ्योघञ्वकाणमास्त्रः
त्रेयोचयोवतभ्योरः पञ्चम्यश्शालीषड्भ्य इति तडकेरिति भावः सौत्रंशुक्लमिति यद्यपितरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनेऽवकं
शाकत्वन्नत्यापि लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं तत्र
तु शास्त्रीये वचने व्यत्ययकल्पनमिति भावः फलितार्थमिति तुपदेन स्वोच्चारणकालसदृशं लक्षणया कालशब्देन समाना
धिकरणवहुव्रीहौ न तत्फलतीति भावः वोकाल इति तेन नाविग्रहो व्यधिकरणत्वादाह विग्रहस्त्विति काल इति जात्या
ख्यायामेकवचनम् स्वोच्चारणकाल इति स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः सादृश्यमत्र लक्षे कालयोरभेदाध्यवसायेन
यथाश्रुतमेव साधु फिट्स्वरेणेति अन्तोदात्त इत्यर्थः जमस्य त्वादनुदात्तं तु यकारादेशाद् उदात्तेनेत्येकार उदात्त इति भावः ८

अनुदात्त इति फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः अभिमतविवाक्यमुत्पत्त्व्यातिपदिकमर्वाङिति अवि
वक्षितमित्यर्थ इति इदञ्च वक्ष्यमाणं ष्यातिशाखेय च्छाषायान्त च्छावोस्य वैदिकोदाहरणविषयम् तन्वनूपाच्छ
वीपतिशब्दयोरिति अस्य यघयोत्यादिः शेषनिघात इति अस्तत्वापीति शेषः तेनोदात्तौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भावः
जात्यवदेति सर्वपदभूतयोस्तन्वशावीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पद इति लादि
तो जात्यः उदात्तस्वरितपूर्वं स्वरितादन्यपकपदोस्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः तेन तन्त्वन्नद्वन् अस्यान्त उदात्त प्राप्नुति
क इत्यर्थः तथा वा असंहितवद्वा वा संहितवदित्यर्थः यथा दीर्घलघुदात्तानाम संहितवदित्यनेनार्थानुदात्तस्वरितकत्वमिति तत्
भाष्ये स्पष्टम् तथेति लक्षदर्शनवत्यातिशाखमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः स्वतन्त्रोदात्ताद्येदयेति श्लोकेनुदात्तादिति स्व
तन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः पवकार इति तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समो शोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः
एतेनैतौ पदौ वैकालिकाविस्यास्तम् वाशब्दस्तु यादस्वरणायेति बोध्यम् अभाकृत इति स्वरित इत्यर्थः स्वार इति
स्वर एव स्वारः स्वार्थेण स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्वं वस्मिगा इत्यर्थः लक्षणत इति तदुक्तं भाष्ये ऽर्द्धं ह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां ह्रस्व
इति हरिरप्याह प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपातमतीयत इति अनुपातमपि मात्राहृत्यमप्रमाणमेवोपलक्षत इत्यर्थेन

स्पहेलाराजश्राह एवञ्चलोकेयमाोवात्मवदीवीदिषय्यर्दमाोत्रेवोदानेतिभावः मन्नान्तरेति प्रातिशाख्योक्तमतापेक्ष्ययेतरवेदलो
ॐ कसाधारणमनान्तरेत्यर्थः कथञ्चिदिति लक्षणेनेशापरमिदमाप्यतोहृछिशकेदेवप्रतीनेरितिभावः श्रास्पशहेनकपनदव
पवतात्वादिग्रहणमश्राह श्रासभवमिति प्रश्नाहवलादिति प्रकृष्टेयत्नः प्रपत्नः प्रकर्षश्चवर्त्सोन्यत्वमवतप्राक्कालिकत
७ रूपइतिभावः वकारेणेति अत्रयथानासिकायाःस्थानतनत्याम्यत्रनिरूपितम् नतनकालेति पर्यांशिक्षाग्रकार्यानुवादते
नात्रशास्त्रप्रहत्तभावादितिभावः नासिद्धंस्यादिति ततश्रगोधुङ्मानित्यादौवृतजरत्वानुनासिकेषुभष्भावोनस्यात् नवातिदे
शान्तरवदस्यापित्रियायाम्प्रहत्तौनदोषः सयादसन्नाध्याप्यामपिपूर्वत्रात्रिपरासिद्धत्वापत्तेः सम्पेपाठस्यविप्रतिषेधसूत्रस्यवसा
मर्थ्याश्रयणेनविनिगमनाविरहात्रिपाद्यामप्यप्रहत्त्यापत्तिरितिभावः रोरित्यस्यप्रसंगादिति सिद्धे॰सिद्धत्वारोपान्तःत्रोदाहर॰
णसम्पत्यैपरत्वात्त्वदेकार्यप्रहत्तेरावश्यकतयापरत्वात्रेपादिकेकार्य्येजातेतत्राभावप्रतियोगितारोपेपिदेवदत्तहंतृहतन्यायेन
स्यानिभूतरोरभावाद्दसिवेत्यस्याप्राप्तिरितिभावः सएकोदम्यहक्तनस्त्रेः वः परस्मिन्नित्यत्रषत्वतुकोरित्यत्रचंभाष्ये तथावेति
शास्त्रस्यतद्दोष्यकार्य्यस्यवप्रशास्त्रजत्वानवेलायामसिद्धताभावेरोरित्यादेप्रसंगेवेत्यर्थः बाकृष्येतेति नवममापिपूर्वपरप
दयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यवोधविषयकार्यलक्षणयाशास्त्रएवकार्य्यासिद्धत्वमितिवाच्यम् लक्षणायाम्मानाभावात्फलाभावा

गौरवाच्च ननु मनोरथेदत्यन्ताभावरूपेलोपेऽ भावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषोऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतादित्यत
आह अमन्त्रइत्यादि अदसश्चौञ्चदसश्च अमन्त्रत्वस्यापाजातस्योत्तस्य सपादस्तत्राप्यापीत्यस्य कार्यं दृष्ट्वासिद्धत्तेपि पूर्वैरीत्याकाराभा
वेन परस्परूपाघनापत्तिः मतस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषयेऽन्यायाग्रहातिरिति वेत्तेन ष्णत्वासिद्धत्वमेव तापयितुं
क्तम् पत्वेष्वीभावात्पूर्वं मदसोरिति मतेदात्वैकाराभावेनैतत्ईदिति सूत्रमपि व्यर्थं सदृशैवत्तापकमत्त नवतौसदित्यादिनिर्दे
शोर्दे वदनत्वेत्तत्त्वन्यायोऽनित्यइतिवाच्यम् तत्तेदेवदत्तेनत्त्वनरि तेपिनोन्मनने तत्वारोपेतस्तत्रोत्त्वन्नपतस्य हनेनेत जीव
नमस्येपवेतिमायशरीरम् तावित्यादौत्ताद्धिहन्तः सर्वं मवस्मन्दीर्घ स्यहननेोघमसजातीयमघ्रसंगमात्रन्त्तहननस्यानीपालदेश
तिरिरिति ननत्रास्य न्यायस्याविषयइतिनेनाम्यानित्यत्वीयनासम्भवात् स्यहच्चेदंस्यादिषु सर्वनामेति सूत्रेकैयटे प्रकृतेत्तनि
रापिष्टानारोपासम्भवेन हननस्सजातीयंप्रयोगेकार्यं प्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्रविस्तरः परात्मत्वइति विहितत्वात्कार्यमित्य
ध्याहारे गौरवाच्च किम्वत्रिपादीष्णाद्दृत्तादिविधानेकरणेन्नत्वयिकरणेत्रिपाघोविघमानेन ष्णात्वेणविहितेकार्यमिति व्याख्यानेत
स्यन्तेकिंदृतेतस्यापिवोध्यम् लोकप्रसिद्धेति त्रिभिस्स्सम ध्यमैर्वगोरिति भाष्यपर्यालोचनपाकत्वगहडेत्यादीनामप्यनादित्व
मितिभावः लेखनेवेति अर्द्धहतहयात्मकालिपित्वादितिभावः रत्नावितित्यरत्नृश्रौइतिस्थितेअस्त्यकइतिप्रकृतिभावे

नदीर्बोभावे गुणे यणि बलाविति स्यात्सिद्धिः उभ्य उ लवङ्गलोरिति पाठः रलोरिति पाठे त्वागन्तुना यकारेण निर्देश इति बोध्यम् न

उ॰ पोर्वर्णयोरिति प्रकरणमृणोति निषेधस्य च षष्ठीसमासस्यानेकमर्थोपारयस्य बहुलग्रहणेन तदभावस्तु भाष्योदाहृतविषय एव

८ वनादावत्रेति भावः प्रथमान्तेनेति प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः प्रथमस्यान्तोऽनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितेति

8 अत्रैवैकविभक्तिवाप्यूर्वनिपाते इति ज्ञापकम् अन्यथा मालामतिक्रान्त इति विग्रहेऽनियदस्यापि नियतविभक्तिकत्वेनैकविभ

क्तीत्यस्याप्रवृत्तेर्लाभः एकस्यानियतविभक्तित्वे हितद्वारणायैकविभक्तीति सार्थकम् परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वति

क्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण भाष्ये परमेकारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समा

हितमिति भावः अत्रैवेति सूत्रे इत्यर्थः प्रश्लेषे आकारप्रश्लेषे निर्देशाल्लिङ्गमित्यन्वयः निर्देशेनाकारहकारयोस्सावर्

ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनायेत्याप्रश्लेषएव तात्पर्यकल्पने लघीय इ भावः व्याख्यानादिति एवं व्याख्याने

मानान्तप्रयत्नभेदेन नाज्झलाविति तत्वव्याख्यानपरभाष्येण तद्दनयनत्वस्याति सूत्रस्मादिति भाष्ये स्थितामिति शीतलश्शब्द इति

श्वासस्य ईकारे परे दधीतीकारस्य शकारे परे वेत्यर्थः न वशीऽः शकारो व्यारणेन तत्क्कारस्यैकारेन दीर्घ इति बोध्यम् शीतलश

दे श्शीऽहोऽभावात् किन्त्वषणाधातोक्तिङ्वम्मुर्ति स्पर्शी यो ऽस्यप इति सम्प्रसारणे स्यात् स्पर्शी इत्युक्तेनैवाभावे निष्पन्नात्शीतशब्दा ८

त्सिध्यादित्वाल्लत्वविशीतलशब्दस्य दोषात् शीतशब्दो हि सिध्यादिषु गणे रलेऽहंनोपपद्यते किन्त्वेतेनासर्वे कल्पनापेक्षत्वयासूत्रो
दाहरणत्वमेवयुक्तमितिभावः अत्रैवेति ग्राहकसूत्रेएवेत्यर्थः अत्रैवेत्यर्थः अत्र वउअरिति सूत्रे एवैतत्परत्वमानम् तद्धि
वृद्धिरादैजित्यत्रात्कृतपातोर्लृदुपवीक्षतदित्यत्रदीर्घ ऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् सवर्णेण अणग्रहणे तद्देश्ये
नविधेयेन चकारेण नयत्वात् भिन्नकालाग्रहणेन ततस्य स्थानितम् नवादेशत्वम्यसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् न च तपरसूत्रेण
लृकारग्रहणार्थं तत्स्थाने ऽन्तरतमपरिभाषया अकारस्य स्थानेतस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् न चैवं ज्ञापितेऽपि भाव्यमान
त्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यं न परत्वाभावे स्यादेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतया ऽ सर्ववोध्यत्वाभावेना
विधेयत्वात् कृतेऽत्र तपरत्वे भाव्यमानत्वापीत्यस्यैवैतत् अनिष्पन्नेरिति वर्णानामपदेशत्वात् तदुत्तरकालमित्यस्यार्थः
उत्तरकालमेणुदिदिति एतेन समस्तेनाप्यत्र सवर्णानां ग्रहणमिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः अयम्भावः अणुदि
त्स्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सतिनिर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यनिश्चयेऽणुदिदि
त्येनेनतावत्ताग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसम्भावनया तत्स्यास्य सूत्रस्य शक्तिग्रहे ऽ प्रमाणमसन्देहेन तत्काल सहजबोधानाप
त्तेः नचैतद्वाक्यार्थबोधनशाकतत्त्वनिश्चय इति एतन्निषेधवाक्यार्थबोधात्प्राक् विधेयवाक्यार्थबोध एव नेति तत्र पदार्थोपस्थि

ॐ. ५

नैवाकार्थबोधेबाधकाभावात् निषेधस्यप्रतियोगिज्ञानोपपादकतयाविध्यपेक्षत्वेनापिविधेस्तदपेक्षत्वेमानाभावाच्च रमास्वित्य
त्रपत्वमिति सर्वस्याप्येकयानुक्तवारणेनापाद्यमानेऽर्थेमायानादर्शादेवमुक्तम् भाष्येस्थितमिति अनेनाकारप्रश्लेषे
मानेदर्शितम् मादध्यध्वेति वाधातोर्वासादृश्यञ्चप्रयोगभेदेनबोध्यम् आतोधातोरिति नवस्त्रार्थनिमित्तकटायोव
हिरङ्गासिद्धत्वम् नाजानन्तर्यइतिनिषेधात् नन्वेतापिबहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन
लोपस्यापिबहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्चनाप्ययेलादत्वणिकः नकारजावनुस्वारपञ्चमौमूलिधा
तवुसकारजपशकारश्चेषोहद्वर्गस्तवर्गजइत्यभियुक्तोक्तेस्वादिघुलादत्वणिकानामपिदर्शनेन तद्विषयेतत्परिभाषायाअ
प्रवृत्तेः आतोधातोरित्यत्रप्रतिपदोक्तआकारोगृह्यतइतितवन्नमप्यशक्यम् यच्छुषइत्यासिद्धापत्तेः पच्छुमनोतीति
विट्विद्वनोरित्यात्वम् आतोनायइतिवार्तिकमेतत्तुविकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्याव्ययत्वेप्रातिपदिकत्वाभावात्स्व
भावेपदत्वानापत्तिर्दोषः क्रियावत्त्वसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वेसाध्यत्वञ्चोपादीयमानत्वमेवेतस्मात्त्रविन्नरः द्रिकगित्यादि
पदोक्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्चेतदर्थस्यक्रियात्वमित्यभिमानः एषामव्ययेषुपाठस्तुप्रातिपदिकत्वे
प्यकत्वर्थःस्यात् एतेनतेषुपाठसामर्थ्याद्यातत्वाभावइत्यपास्तम् नन्वेषान्नक्रियावाचकत्वमतआह श्रीशपइति का

लोपि धात्वर्थं प्रवेति न क्रियावाचकत्वहानिस्तस्य च धातुत्वे आदेव उपदेशेऽस्मात्स्यात्तद्धि नैमित्तिकत्वात्तन्निमित्तकस्येति स्पष्टमेव अत्र
प्रत्यये सैव धातुत्वापत्तिर्वाच्या तिङन्तस्य तदुपदेशाभावान्नात्र प्रसक्तिरित्याहुः ननु षष्ठेऽत्र सूत्रे धातुग्रहणं संबन्ध उक्तो भाष्ये इति न तद्धा
तत्वनिमित्तकं किञ्चार्धधातुकेति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शिष्टत्वं तयोरप्यसैवात्र विधानान्नात्रातिप्रसक्तिः अपि च वासादृश्यमन्यान्निहि
तत्क्रियावाचकत्वेनेति न दोषः ऽ तत्राह चेति सूत्रशेषभाष्योक्तेर्वाणवपति पठ्यतीत्यादौ नेदित्वधातुत्वेऽशब्दविषयत्वत्यामासुत्वापत्ति
रिति तत्राहत्वयेनदिति भावः उदित्करणेनेति इदमुपलक्षणं तत्प्रकृतिकत्वस्य वादेनादिधानेन सार्वधातुके परे विकरण
विधानेन च धातुत्वम् जवेक्रमेणात्रपठितजोऽजेयजभेत्र पठित प्रसक्तत्वप्रभृतीनां च केषाञ्चिद्धात्वधिकारविहितकार्यो
द्देश्यत्वान्नदोषम् यत्तेश्चास्मितस्यतेषाम्याठस्य भ्रंसोऽनुमीयत इति भावः मैत्रेयाद्यस्मन्मतसमाप्तिमाह वस्तुतमिति
सम्यगर्थ इति न वलक्षमृषिन्वयान्नियष्ठमस्य मानाइति निरुक्ते पष्ठमिति सानुस्वारपाठात्तत्रपठिति लभविभक्ति के
सत्वेवावीतिवाच्यम् लोधामित्यवगतमिति तत्भाष्योक्तानन्मात्र निर्णायकेनिरुक्तेपष्ठशब्दांशे न्याय्यपाठे मानाभावात्
स्पष्टश्चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दर्शितो माधवग्रन्थे चेत्यादिक वामनोऽप्येवमिति तत्राहि उमस्तान्त इतितेनोक्तम् इतिस
ल्लाप्रकरणम् योजनयेति यद्यपि तदत्र तस्यैव सिद्धेस्तामर्थ्यात्कृदयाप्तारासयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्तथापि मद्व

उं॰ १०

10

ष्टिसाधारण्येनस्फुटत्वायैवमेवोक्तम् सइति अत्रैनैवस्यादितिभावः इममिति अत्रैकारस्यैवस्यान्न्वनन्त्यस्येतिभावः सोर्लुगिति
अतएवदीर्घोनेतिभावः तत्रेति इकइतिपदस्येत्यर्थः अनेनात्रसूत्रेपदोपस्थितिपदत्वइतिसूचयति अचोञ्णितीत्योर्गुणइ॰
त्यादौतुलिङ्गस्यश्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् श्यैनोतावदार्थ्यादिघटितवाक्या
र्थबोधेहतेनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकःदेपस्यवाक्यार्थेनन्वयः सार्वधातुकेत्यादौतुनतदुपस्थितिर्विनास्थान्याकाङ्क्षा
प्रान्त्यभावेनबोधएवनेतिविशेषः एवञ्चपदश्रुतिनिमित्तैषायदैकवाक्यतयान्वयवत्यनन्तरङ्गस्थानषष्ठीत्वनिस्मेयेउप॰
स्थितालोन्त्यपरिभाषायाअनन्त्यस्यगुणबाहृत्वयैवाक्यैकवाक्यतयान्वयइतिवहिरङ्गामातदाह इगन्ताङ्गस्येत्यादि मृजेरव
वयवस्येति एवञ्चस्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेनालोन्त्यस्येत्यस्यप्रहत्तिरेवनेतिभावः नियमार्थमिदमिति तत्ताद्विधायकै
र्विहितयोर्गुणवृद्ध्योरलोन्त्यस्येतिवदिदमपिस्यादितिनियमार्थमितितदाशयः तत्सर्वमप्राप्येति योर्हि नियमयोः सार्वधातु
केइत्यादावविरोधेनेगुरूपस्यान्त्यस्येत्यर्थोवाच्यः अन्त्यस्यैकइतिवाउभयथापिइग्योर्विशेषणविशेष्यभावसत्तात्वञ्जेषय
द्वेपर्य्यवसानम् सञ्चलोन्त्यस्येतिनियमः शेषोविशेषणमस्येतितदर्थः तस्यालोन्त्यस्यायेविशेषणमितिवाएवञ्चामि
देर्गुणइत्यादौपरस्परविरोधादनयोस्त्यागेसर्वादेशगुणापत्यातद्विरोधइतिभावस्तदाहतच्छेषपत्वामिति हृषणाद्वार १०

स्निवति सिद्दे इत्यत्र सिदद्ध्वंदिशस्येति व्याख्यानान्न दोषः अगौतेत्यत्र अकारो नाल ब्लीउपधेति व्याख्येयमित्यादि भाष्योक्त दूषणोद्धार
स्त्वित्यर्थः नच यापयतिक्ष्मापयतीत्यादौ दोषः उदुणेकृते हृस्वात् परसिद्धेः अत एव समयाज्ञापनायामितिनिर्देशः संगच्छते तृ
दाहृकौ लभेस्सष्टोहृत इति नन्वेवन्तर्हि किमर्थमाचाम्यत्र उपेदितत्रिति चेच्छृणु लक्षणपथोशेद्धरूपरिभाषानुपस्थितावग्ले
निलक्षणत्वाच्छिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभियास उपेदितत्रिति क्रोः किन्तस्यानिग्लक्षणत्वेपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकता
श्रयणेन तस्य पदोपास्थितिपदज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् इत्यादाविति आदिना कलन्तलक्षणेन नुम् इदितो नुम् इत्यादिव
श्रवोसम्भवादिति नमोमित्वन्तज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मन्वादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः दीर्घासिद्ध इति तच्छेदेनय
स्यविहितस्य समुदायः परामृश्यत इति भावः यद्यपितस्योत्पावद्दति व्याख्याने भविनेत्यादौ नासावयवे दोलक्ष्य यथाङ्गावयवत्वे
न प्राप्तस्यादिगुणस्यादिधौ वेवो टामितिनिषेधारम्भेण लोकव्यवहारेणचावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषस्त
थापितथानव्याख्यानम् पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तताप्याइगन्तेति स्वरानापत्तेरिति स
हभाष्यादौ त्रशूणोत्स्वप लक्षणत्वात्तापिण्डानामिति नलोपसिद्धस्तानितानीत्यर्थे शेशश्छाद्दसीति शेर्लोपेतदुदाहरणम् स्या
नेनेति स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः तत्रिहृपितस्सं वेयः षष्ठ्यर्थो नत्तु तद्रूपसम्बन्धस्तदर्थ इति अनेनेत्यनयत्ते पत्त्वमिति वापिक

ॐ रणं बहुव्रीहिरप्यनयैवेति बोध्यम् उदुपधप्रमाणेति प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेपि ब्राह्मणविशिष्टस्यार्थेच वश्यगुक्तिः गुणश
११ ब्देनोक्ताश्रितयातिविकधर्ममात्रम् तेनानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्यादिस्थानेः न्तरतमसूत्रस्य भाष्येण नविरोधः अन्तरतमा
भावएव गुणवियोगकारयोस्सादृश्यमितितदर्थः वाक्यानां विवादादीनां सादृश्याहस्त्राहतिनेष्यद्यो वारिके गुणत्वबोध्यम् अ
नुकरणमिति अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्यानुकृतेत्वस्य तच्छब्दस्य निर्देशः न त्वेकरूपपरे व्याख्यानात् बहुलत्वसंस्कारानुरो
धाच्च सप्तमीतत्सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तच्छब्दार्थस्य निर्दिष्टस्यानेन सामानाधिकरण्यमेवेति भावः शा
ब्दार्थकत्वेनतत्त्वकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् दिशिरुच्चारणेति अतएव जनपदेत्त्वित्यादौ न दोषः न स्त्रर्थ उच्चारितेनाधि
शाब्दस्यानिरन्तर इति भावः अविधानानुक्ते इति बोध्यम् अविउपाश्लिष्टस्यपाणिनुक्ते इत्यर्थः इदं संहितायामिति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् फलितेति सप्तम्यन्तार्थः व्यवहितेषष्ठ्यन्तार्थोव्यवहितएवेति भावः न स्त्रज्ञितेमिति संरूपमित्यतः शास्त्रिति
शेषः तत्रादेरितिपृथग्वाक्यम् तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तते स्थानषष्ठीवेयं पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तत्तदुत्तरस्य बध्यते उत्तरस्य स्था
नेविधीयमानत्वादेवोध्यमितिध्वकार्यद्वयेवाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेरित्येशेविनापिकाविदशान्तरप्रवृत्तिः आदेरित्यंश स्त्वन
दृष्टोत्तरस्येत्यस्याहत्यापरत्वबोधकशब्देन यत्र विधानं तत्रैवेति नियमार्थ इत्यादौ न प्रवर्तत इति भावः वर्षावस्यतीति नवाने १

कालित्यतः पूर्वमेवतास्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यतस्मादित्यत्र रस्मादे रिति सूत्रेकृतो न पठितेइतिवाच्यम् आदेरितिशेषषष्ठीस्थानेऽत्र
सासंवन्धेयाजसेरसुगित्यादावपितस्यप्रवृत्त्यापत्तेः संवन्धे मध्येतास्मिन्निति तस्मादित्यत्र योरपितत्संवन्धेतयोरप्यागमविष
येऽप्रवृत्त्यापत्तेरितिदिक् गणलोरिवेति आदेशानामन्त्यस्याधिकारेपाठेपिवाकार्थवोधोत्तरमेवप्रत्ययतत्त्वानेनोपदेशे
एकारेऽन्त्यापहते नेत्तुङनरेलदेप्रवृत्तिकालेऽन्तेपिप्रने कालतान्मतेरितिभावः प्रवर्ततएवेति उपपादितमेतत् प्राग्व्याना
रंगासपत्तेति यद्यामिसंवेपितपार्श्वमप्रवृत्तिस्तद्यामिसंवन्धितयेवप्रनः प्रवृत्तौकृताकृतप्रसङ्गेनप्रसिद्धमितिभावः कृता
कृतेति व्याप्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः वृद्धौ नत्वम्रावेनस्यतत्रनप्राप्तिः साहचर्येणविभक्तिनिमित्तानामेव वृद्ध्यादीना
न्तत्रग्रहणात् नित्यत्वेनैवसिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेतिदिक् अन्तरङ्गत्वादिति भाष्येतयत्वस्या
न्तरन्ततनयादेशः उभयोरन्तरङ्गे यत्नमात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेनसाधितः एवञ्चोभयशद्वेविकल्पस्यप्राप्तिरेवनेत्यक्रम्
५५ अन्तरङ्गस्यवतेज्ञापकमन्यत्रप्रपञ्चितम् वाध्यतएवेति निरवकाशत्वरूपस्यवलवत्ववीजस्याभावात् तेनेति पूर्वान्तरा
श्री न्तरङ्गवहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेतिभावः नकुर्वन्तीत्यर्थश्रुति यदित्वसेडुपश्नादौपदावधिकेत्याव्याने सेडसम्प्रसिति
तेइट् सम्प्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणेवलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेवन

ॐ. लक्ष्यानुरोधेन चात्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति न तत्सिद्धिरित्युच्यते तद्देशापरिभाषा निष्फलेति बोध्यम् अत एव भाष्ये न क्वापि व्यवह
१२ तेयमत्र विस्तरेणा निरूपितम् इति परिभाषाप्रकरणम् ननु वाक्यपदे इक्पदोपस्थापितो ऽकारादिभिर्दीर्घादीनां ग्रहणं न स्यात्
उच्चारितश्रुताद्यप्रत्यायकोनानुच्चारितस्य अणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः न वोच्चारितस्यैवार्थप्रत्यायकत्वे शङ्कितसिद्धस्य मीत्यमाणस्य
बोधानापत्तिरिति वाच्यम् तत्रापि शुक्लकद्रुमुः स्नीपस्त्वेनोच्चारणसत्त्वादत आह प्रत्याहारग्रहणेष्विति एतेन दीर्घेकारादेर्ग्रा
हकशास्त्रबलेन इकारादिभिर्बोधेपि तेषां इक्पदस्थत्वानुपस्थितेस्तेनादोषात् नन्वणुदित्सूत्रे यथर्थेन चप्रत्याहाराणामपवर्गेष्वुचरि
तार्थमन्यसवर्णानामेव तत्सवर्णानामपि लक्षणायैव ग्रहणसिद्धेः नत्वास्वचारित्यादौ वारितार्थ्ये वाक्यपदे ऽ स्य प्रत्याहारस्त्व
त्रस्थतो भेदेनाण्णत्वाभावात् इति माणुदित्सूत्रे भाष्ये इतिचेन्न लक्ष्यतावच्छेदकत्वानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात् प्रत्याहारेष्वप
लक्षणत्वाद्यवबोधेति च अस्यचारित्यादावपि स्वसदृशबोधेषु लक्षणावश्यकत्वात् अणुदित्सूत्रेऽगृहीतलक्ष्यतावच्छेद
किकालक्षणाविधीयमानातिरिक्तविषयैवाप्रत्ययइत्युक्तेः अत एव त्यदादीनामइत्यादौ न स्वसदृशबोधेषु लक्षणाना
ऽमलावणुदिदित्यत्र न लक्षणातद्बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः तत्र प्रमाणमाह दीर्घादिति अकादी
याकारेणासवर्णग्रहणेपि तत्र नादिवीत्येव सिद्धमिति भावः तेन लक्षणाङ्गीकारेण भाव्यमानत्वेनेति विधीयमाना १२

विषये लक्षणाभावस्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः अभेदकत्वेनेति शास्त्रे उच्चारितगुणानामभेदकत्वाभावेपि स्वरूपक
तभेदमादाय समस्तसंख्यानविरुध्यते यदित अएङ् इति सूत्रे ऽणग्रहणं यणविषये गुणाणां यणविषये गुणानामभेदक
त्वे वोधितेति विभाव्यते नदापि वक्तारोपणे इति यथासंख्यमसंगतमेव तद्ध्वनपन्नाहातो नास्तीति ततएवाएङ्नेपवाग्रहो नत्व
समत्वसंख्यायामिति भावः शाकार्यबोधमादायेति त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशो हित तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्तत्त्वएव सम्भ
वेन सवोध श्रावणपकस्तत्रैव यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थैनिष्पन्ने स्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशालक्षणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थ
बोधे लाढ्ति नदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्यवान्वय इति भावः स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति व्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामानान्त्येन सं
ख्याज्ञानाभावात् यथासंख्यासम्भवो हूल्वदासिद्धेश्चेति भावः परेतद्व्यक्तिपक्षे हलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वेमकारादीनां ग्रह
णानुपपादत्रहितनत्रस्तल्लक्षणावच्छेदकालद्यतावच्छेदकाग्रहात् एवश्चतत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशो नैव निर्वाहो नास्
त्यापवश्च आइउण् इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यम् अतएवाएङ्इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु सर्वत्रावि
त्यादौ चउक्तामनुपपत्तिमाशंक्य जात्याश्रयणमेव कृतम् यथासंख्यस्तत्रैव व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येपि प्रवर्तते सप्तमीस्थल
टोरित्यादौ यथा नाप्यत्रपक्षे ऋकारादौ वकारापत्तिः ल्त्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् नचजातिपक्षे ऽएङ् इति सूत्रे ऽण्ग्रहः

णे प्रत्याख्याने उपसर्गादृतीत्यादौ ऋकारेण ऌकारेण ऌग्रहणं यस्मात् वार्णप्रवचनस्थाने ऌवर्णस्य ऋवदतिदेशात् ऌकारे रेफापत्ति
श. रिति वाच्यम् ऋकारशिवोऽर्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावज्ञापकत्वात् तत्र भेणग्रहणं प्रत्याख्याने प्रत्यय इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीय
१३ माने जातिग्रहणं प्राप्तिस्य सवर्णग्रहणनिषेधकस्यापरसूत्रवदित्यत्यदादीनाम इत्यादौ न दोषः एवञ्चात्र यणपदेन ज्ञापनाश्रयणेना
13 पि न सवर्णबोधनमिति सौजसमित्यादौ अननुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव अत एव स्थानेऽन्तरतम सूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाह
रणं तमाशंक्य यथासंख्यमित्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम् तेनानयोः फलाविशेष उक्तः उरनिति सूत्रे नव्यानामप्रमाद एव नवमकला
दिषु मकाराकारादिभोरूपसादृश्येन सर्वेमकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम् अगार्थपिकिञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणे
प्रपत्तेः स्वादिष्व इति निर्देशनामीषत्सादृश्येनापीत्यर्थज्ञापकत्वायाप्युक्तत्वात् तदस्युक्तम् इउण् सूत्रे भाष्ये रूपसामान्या
द्वा सिद्धमिति अणुदित्सूत्रे णग्रहणं प्रत्याहारार्थं सर्वं सुत्रणकारादिभिः सिद्धेः प्रत्याहारसूत्रस्थो यामिति अत्याभिज्ञा सता
उपायान्तरमाचार्याः कृतानि निवर्तन्त इति न्यायादिदमेवाभिप्रेत्य तत्र न्यमणग्रहणं प्रत्याख्याने भाष्ये इत्याहुरित्यादिक क्लिप्र
न्त इति अनवीत्यनुवर्तपर्युदासपरतया हल्विपर एव नित्यनिषेध इति व्याख्याने नेति भावः विकल्प उक्त इति एवञ्च सर्वत्र
णाकल्पस्येति वदिदमपि अपशब्दार्थमिति भावः अस्तीति यन्तनादिनीत्यादौ हन्त्यादौ तावन वीति न्यप्रानवीति प्राप्ति न भ्रा १३

वितारेहृदतेन तस्यायमाशयः निषेधविकल्पे शास्त्रप्रवर्तनस्यावश्यकम् तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विषये वाश्रा ६९
न्तविषयविकल्पसम्भवात् नित्यनिषेधे तु तदप्रवर्तमानं नावश्यकमिति तत्र विकल्पे ऽपि निषेधप्रकरणान्तर्गतत्वेऽस्यावश्यक
त्वेन शास्त्रप्रवर्तनस्यावश्यकत्वात् मध्ये ऽनजो संबन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रेऽत्यत्रमानानाभावाच्च सर्वत्रेति सूत्रस्थहितमात्रनिषे
धकत्वेनिवीययितन्नदन्तर्गत्वाच्च त्रिप्रभृतिषिति तेन द्विषयेन कारषकारयोर्द्वित्ववनाभावइति मिश्रग्रन्थेन प्राप्तन्तर्गत्वेऽस्यह
त्त्वायत्वाच्च हतिहरदत्तयोर्नादिस्याप्रशरीरीत्यनयोरपि प्राप्तन्तर्गत्वेऽस्य वङ्‌षुपुस्तके ऽस्यानुलाभाच्चेति दिक् वङ्‌क्रादीना
मिति आदिनाविण्ण नकेवलेऽत्रादेशग्रामेवासंग्रह इत्याह आदेशस्येति तदभावे स्ववादिषातामिति स्थैर्य न स्यात् क्रादे :
कादीनामित्यत्र स्यात् शणनवतत्र स्यान्माहिदृशीदित्यादौ आङि गुणो न स्यादिति भावः नन्वसिजादीनामप्रत्ययापिकारेपा
यत्त्वमत्वस्य प्रत्ययत्वमस्तीति न स्यानिवृत्तोपयोगः नवनेषामप्रत्ययत्वे द्विविधानेऽवर्थम् मेरेवसेति सूत्रे वङ्‌ङ् खिवामि
तिद्वयाणांगौरवापत्तेः सिचोऽलाकितद्विषये आदिः सिच इति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यनुवेराह चेति
तेनाग्रहीदित्यादावितादेशस्येटोसंग्रह इत्यर्थः इदमपलक्षणमव्ययस्य पदात्पृथक्ग्रहणे वैयर्थमपि दोषइति बोध्यम्
अव्ययस्येति अत्र तस्ये दोषत्वमिति भावः नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुकाल्लस्तेन च तदशाम्याकथनेनाव

यस्येग्रहोऽ तस्माद्धृग्यदेति ननु स्वतंत्रः परस्मान्निष्ठानार्थमाश्यपकम्प्रत्ययलक्षणेन स्थ्वन्नतावतन्नमितिभावः सिद्धत्वाच्चेति अत
प्रा॰ एवात्रतक न च सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रसक्तताऽस्य स्थाने प्रसक्तस्य इत्यादेशोन स्याद्व्यपत्नसिद्धिरिति न्नत्साशय इति वाच्यम्
१४ अर्थवत्येवस्थानिवत्त्वमिति तन्नात्पर्येणोक्तोऽपार्थवतेननादशस्यास्यादेशभावकल्पने मानाभावादितिकः अनल्विधाविति कि
मिति विधिग्रहणाविशिष्टेकिमर्थमिति प्रश्नः णत्वेप्राप्तमिति न च सकारेस्थतोऽभिन्नत्वस्तवात् अड्भिव्यवायेनेति निषे
क्तयेणत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् श्रुतिदिश्यमानधर्मेविरुद्धस्याश्रयधर्मेप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् उदश्वासि
थवत्सु ऋैकैयटेस्पष्टम् प्रकामइति यद्यपिवतेर्हल्लाघवेनत्याविशेषधर्मेस्त्याप्यनुच्चाकोपसन्तेवकारवडकारइति वाकोउ
पात्तधर्मोपिलयानननम् स्वकृमस्याम्यादेशभावमादायैवैतल्लनवाकोपस्रवादितिभावः कइष्टइति यद्ययोर्देरूपस्यते
गुणोरवादेशेपान्तिकलोपेनसिध्यतितथापिपदेकविष्टइतिस्यात् कइष्टइतिवेष्यतेइतिभावः स्थान्यवयवएवेति उपल
क्षणमेतत्स्थानिरूपोपीतिवोध्यम् अतएवादेशिन्यल्पाश्रीयमाणेप्रतिषेधइतिमध्येउक्तम् ननुस्थान्यवयवइति अतः
प्रत्ययतेस्थानिवत्त्वेनभवत्येवेतिभावः अग्रहीदित्यादौग्रहोलिटीत्यनेनेटएवदीर्घविधानाच्चालुतेननतस्यस्थानितेनितद्ध
तीडाश्रयस्यसिद्धोलोपस्यसिद्धिरिति वोध्यम् यथाकथञ्चिदिति व्याख्यानादितिभावः दूषयित्वेति अरूस्येतिसूत्रेभाष्ये १४

उनिषेधः एतदसिद्धैव दूषयितेत्यर्थः विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः अनेनेतत्वं व्याख्यातं इति स्थानिनि सतिय द्भवति तदादेशेपि भव
ति तत्र सति यत्र भवति तदादेशे यिन भवतीत्यर्थात् अजादेशेऽज्वत्कार्यं लभते न लभते वेति वा बोध्यः तत्रोपपत्तिमाह पूर्वेति
पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्यातद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहाभयार्थकत्वात् तदाश्रयणमिति भावः यलोपदीर्घादिति यलोप
दीर्घावादी येषामित्यर्थः यलोपादयो दीर्घादयश्चेति यावत् तेन स्वरादीनामपि संग्रहः यलोपादीनेव स्पष्टयति एवमक्किवेवि
आय नहियलोपादिविषये भावान्निर्देशप्रसक्तिरिति भावः नहद्विरिति अतउपधाया इति हृद्धिर्नेत्यर्थः क्विल्लुगुपधात्वे
ति निषेधस्त्लुउपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्येस्पष्टम् अयादेशायनेरिति यणः स्थानिवत्त्वेनाकत्वादिति भा
वः पूर्वत्वस्वाश्रयव्यवहिताव्यवतमात्पारस्यां स्वरे निषेधात् अतोपणिर्मिताकाराण्ये ल्लपाय्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्स्वदोष
यद्दोष इति भावः आदेशेनापहारात्कथं स्थानिनोवधित्वमित्यत आह उपलक्षण इति अन्तशब्दस्यावरमावयववाविमितेर
विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन यदवरमात्रयवेकन्नेवेद्दत्येवं व्याख्याने फलमाह वृक्षमिति विजिति क्विपित्ठ
स्यादिति भावः स्थानिवत्त्वादिति णिलोपस्यादिलोपस्यवा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः ननु स्पदत्वाभावात्कतोसिद्धिरत आह
स्थवत्त्वादिति अन्तर्वर्तिसुप्तनिमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनवान्येयि सत्वमिति भावः प्रत्ययलक्षणमिति स्था

निवर्त्तेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति णाविष्ठवदित्यनेन य विभमिति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तत्र वर्णाश्रयम्
शा॰ एव त्र स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तत्वे कल्पप्रयुक्तोऽपदेशाप्रसक्तिः स्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तत्वमतिदे
१५ शस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वात्ततिः प्रत्ययलक्षणसूत्रन्तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यः शासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षण
15 मिति नियमार्थं तेन स्थापितेन तत्प्रायायान्येनालाश्रयणो विध्यर्थमिति भावः नन्वाचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्वेन भवेत्सूल
भमिति भ्रवाच्यम् णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्वापत्तौ वाल्लेभत स्यडुलभतेन तत्र पदत्वानिहत्वेः प्रकल्प्यवापवाद वि
षयमिति न्यायेन निषेधविषयेतत्यातिबन्धेय स्थानिवत्वाप्रवृत्तेश्च हरदत्तादिमतेऽप्यनेनानुविवोपितान्तहोजन्तयस्य लोन ह
त्रभाष्यवार्तिकसम्मत इति प्रातिपदिकात इत्यत्रैव पदत्वाभाव इति वरमावयवे कार्ये इति व्याख्यानफलन्तु यघोयनूहस्तीत्यादौ य
णः स्थानिवत्वादेतदोवितिस्लोपाभावः उणि प्रशात रियन्निति रूपम् उतेवेन स्थानिवत् अनेन निषेधादिति तत्त्वम् कानि स
न्तीति वाक्ये संस्कारपक्षयतत्र तत्र पदे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरेणाण्णस्वं स्वहतेर्विकारादेः स्था
निवत्वादवः शर्वन्तद्वत्वम् एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे प्रसूत्वर्णकमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति नस्थानिवदिति
तेनात्र लोपो नेति भावः न च शर्वमलोपस्थानिवत्वात्यलोप इति क्रमसत्त्वादकारेणोद्ध्यात्तकत्वाद्यलाभावात्कथमतिदेशो नत्वा १५

लाभः सम्भावनामात्रेणापि तल्लाभस्य वरेग्रहणेन ज्ञापनात् आस्निवाञापि यदि पूर्वे यलोपः स्यात्तदाकारेण प्रत्ययते लघुस्या
दितिसम्भवना फलन्तु पातिरित्यादिसिद्धिरितिदिक् किजिति क्विवक्षोचसञ्ज्ञायामित्यनेनाक्विन् तन्न अप्रत्ययादित्यनेनवाधा
त् नस्थानिवदिति स्थानिवत्त्वेहि स्वराश्रयत्वनिरेवस्यात् अकारस्यतन्न स्वविधौ स्थानिवत्वनिषेधात् लितन्तुकारककस्यादौ सा
वकाद्भमितिभावः शिण्ठीति नत्वनुस्वारस्यादिष्टवद्भवः पूर्वत्वनस्थानिवत्वाप्रवृत्तिः नवास्मादेवज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वे पि
स्थानिवेनत्वम् फलाभावात् तत्त्वदितसन्निवेशणायेद्भस्यततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेण प्यतिदेष्टुमशक्यत्वाच्च भोभ
गो इतिसूत्रस्य भाष्यरीत्यानस्य स्थानिभूतालूहति धर्मातेनानाल्विधाविति निषेधाच्च विशेषणतयालाश्रयणाच्च भाष्ये स्वेत्रा
सिद्धे इत्यत्र हस्येनवरे यलोपस्वरभित्रानां द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्याचप्रत्याख्यानेनतस्य वणत प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवेनय
रस्य वर्णाभावस्यैवलाभादिदमुदाहरणञ्चिन्त्यम् णत्वग्रहणेव प्रतिप्रसववार्तिकेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानेनत्वपायाद
यिष्यते किन्नदीर्घादाज्ञाग्र्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यपायि वायदानस्य तोल्लोउदस्या क्रयोहोशर क्लोटीतिषट्सूत्रोपात्ते त
रेफलाजशाक्त शिग्रभ्यासेव वे वेरिचवावसानेग्रणोप्रश्चस्येति यश्च सूत्राः पाठ इतिभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठपद्वे परसवर्ण
ह ष्याफलाजशक्तशीत्यस्य फशीफशीत्यस्यवासिद्धत्वेन यपूर्वत्वाभावान्नदशामेरिति चेत्सत्यम् यादयनेः किपियाहमतोसा

दौष्कृपो हृ इति सर्वे समवसे पञ्चमीसमासेन ग्रामस्यातिव्याप्त्यवारणार्थत्वात् हरितशब्दादावन्ताणएपतात् किपि हरिद्वसतौ
प्र॰ त्यादावुक्तरीत्या ग्रामस्यतस्यवारणार्थत्वाच्च अत्राग्लापस्यापितत्वाग्न्याकौलममितस्यविषयएव न हरित्रमतीत्यादावन्नुनासि
१९ केतदव्याप्त्यर्थत्वाच्च हृपव[illegible]हृ सूत्रभाष्यरीत्यातत्रसवर्णसंग्रहणायकर्षेणतस्यापिसवर्णविधिनादित्यन्यत्रविस्तरः सूत्रेण
सरति सार्थिःहीसहभोजनमित्यमरात्महस्समरदशाइतिप्रतीयते कुलोमकुलीतिसिवएवलोपइतिपदे छान्दसोवर्णलो
पोवाध्यः स्यहस्वेदान्येवेति सूत्रे भाष्ये लोके तु सपिण्डिरित्यसाधवेति बोध्यम् विशेषणेन पदस्येत्यधिकारग्रामविशेषणेन
संयोगस्येत्यनेन एकतरस्येवेति उभयैर्देकतरसंख्येतितदर्थः सख्यासामान्याभावइतियावत् विग्रहेएकवचनन्त्वौत्
सर्गिकेस्वन्नतस्यसत्तिमात्रफलकमितिसमर्थं सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् भाष्येस्थितमिति संयोगसंज्ञासूत्रस्यइत्यर्थः ए
वश्च प्रत्येके संयोगसंज्ञायदन्त्यानन्तराइतिसूत्रान्तरत्वोरस्यविरोधेनफलाभावेनचासंगततमितितत्रैवभाष्ये धनितत्पा
अन्तत्यमन्तग्रहणेव्यर्थमेवनन्तफलान्तरेभिनिवेशः कार्यइतिभावः यत्तु संयोगेतिलक्षणषष्ठीकन्तत्वपदस्येतिवानविशेष
णे संख्योगान्तस्यसतः पदान्तस्येत्यर्थः एतदर्थमन्तग्रहणमितितन्न तादृशलक्ष्याभावात् अतएवह्यमेरितिसूत्रे द्विशकार
कोनिर्देशइतिभाष्ये उक्तम् तदीत्यासंयोगान्तलोपस्यडवौरनेनशकारद्वयाभावान्नदसंगतिः स्पष्टैव अपकृष्येति तत्त्वप·

ष्यावि परिणामवाक्यभेदेन संबध्यते तेन पूर्ववाक्यस्यैकविदमप्यपि प्रवृत्तिः उत्तरवाक्येन चतस्यैकाविकत्वस्त्राप्य
ते नेन नास्ति प्रसंगः षनितत्र्वेदमसोमाषिणत्यत्र भाष्ये तत्र हि मह्यात्मकमादेशाविधायषित म्प्रत्याख्यातमेकस्य मस्यं
योगान्तलोप इति वक्ष्यते ने व्याख्यातम् अनित्यत्वादिति अत्र वक्ष्याप्यकेकेण इति निर्देशः क इति अण इति स्थिते लत्वात
परत्वमादाय प्राप्तमकारस्य पणा सिद्धपरिभाषया बाधितस्तेऽन्तरङ्गं बलीय इति परिभाषान्तरेणाप्येवेति भावः वस्तुत श्री
माङो श्वित्याङ्ग्रहणादनित्यमिदन्तद्धि शिवस्थाः हीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा यात्पसर्गकार्यत्वे नान्तरङ्गत्वाद
ङ्गुणो हि द्विवाधनार्थम् अस्या उदाहरणं त्वलघ्वीति अन्यथान्तरङ्गे पणाप्य सिद्धत्वात् मतभेदे इति नवेति वाशब्द
स्वारस्येन वा वनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृतस्तन्न हि वक्तव्यत्र वक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्यावष्टे इति सर्ववार्ति
ककृत एवेति भावः काविल्यादिसंयोगान्तलोपादिति भावः ननु पूर्वस्वरस्यानिकमन्तरङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः किं
तु पूर्वनिमित्तकमित्येव किञ्च प्रातिपदिकास्मिन्नत्यमेरेव भाष्यसम्मततया वहिर्भूतस्य पूर्वनिमित्तकसंयोगान्तलोपोपि वहि
रङ्ग इत्यन्तरंगत्वाहवान्तयोरिति कायेय लोपे स्थानिवत्वनिषेधालोपो व्यारिति कृते वान्तत्वमिति तु ढुड्वोरः अन्ते व सत एवे
ति तत्र व लोपे बाधितो ढुड्वोरत्ययर्थः विवीति काव्यशब्दे इति शेषः यलोपे स्थानिवत्वनिषेधात् एवञ्च प्राचीनोक्तसंयोगान्त

लोपोदाहरणत्वमयुक्तमितिभावः धात्वेनङ्लोयादेः स्थानिवत्तान्नतत्पमसक्तिरितिबोध्यम् मात्रमेवेति अस्यथाप्तोतीतिशे
प्रा॰ षः तस्मात्तत्त्वेपिवाक्यभेदेनव्याख्यायगिरिर्वेडितेव अन्यथाप्राप्ताप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्स्यादितिभावः दिगिति
१७ दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयतयाद्यस्यपणः प्रतिषेधइतिवचनस्यसंयोगान्तलोपविषयकस्यफलो
17 लोपादितिप्रत्याख्यानेप्रतएवतत्रसंयोगान्तलोपोफलोलोपइतिभाष्यव्याख्याकृता वहिरंगलक्षणत्वादेतस्यान्तवहिरङ्गो
यणोदेशः अन्तरङ्गोलोपइतिव्याख्यानेनवार्तिककारस्यनवेदशानोलब्धाणामनन्यानमेव वस्तुतस्तृतीयवार्तिकेविम
र्जनीयस्तुत्रेभाष्यकार्यकालपक्षमपक्रम्याप्युक्तोयम्परिहारोवहिरंगलक्षणत्वादेत्यनेनदूषितमित्यलम् उभयद्वित्वेइति
द्वियाद्वियमेकेंरयुनर्द्वित्वेत्रियेत्रियम् २ अन्यत्रेति एकधेद्वियेयियम्ब ४ एकयेद्वियत्रियम्ब ८ द्वयोरपिद्वित्वेअन्यतरस्य
पुनर्द्वित्वेद्विधेत्रियम् ७ त्रिधेद्वियम्ब १७ अत्रभयद्वित्वेएकयमेकये लोपविकल्पाम्यन्तरद्वित्वयोस्समफलतासम्भव
मात्रेणतत्तदुक्तिः एकःपूर्वपरयोरिति तत्रद्वियथानयोः फलयोःक्रमविंत्यादावेकवाक्यतयैवबोधात् एकत्वविवक्षणेनो
भयसंबंध्येककरणप्रतीतिस्तथाप्याददिपूर्वपरयोर्गुणइत्यादावपिद्वन्द्वनिर्देशाद्वियेयगतसंख्याविवक्षणाद्वाभयोः
स्थानेएकवादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणप्रत्याख्यायशंकितशास्त्राधिकारिणः पुनःषात्यातिप्रवत्रसंस्कारकंनतत्क्वासेप्र १७

तिपुरुषमेकवाक्यतयासकृदेवार्थबोधकम् यथाधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकमवसन्तेब्राह्मणोग्निनादधीतेतिवाक्यम्य
तिब्राह्मणेसकृदेवार्थबोधकेसकृदेवस्यविषयप्रतीकेस्यात्तएवपुनः पुनर्नोधानादिसंस्कारस्तथाव्याकरणशास्त्रस्यावस्मोद
विषयेपरप्रयोगेणोभवतिगुणवान्शब्दस्साधुर्भवतिसवप्रोक्तव्याङ्गत्येतावत्पर्यन्तेव्यापारान्तसंस्कृतमेकस्यापदृष्टदृष्टप्रयोगेणशब्दा
र्थेस्यकरणात् मालेन्द्रादिप्रयोगोनस्यात् अतस्तत्तद्वाविषयवाक्योपलवेनवाक्यभेदोवश्यवाच्यस्तदस्मिन्नर्थेयत्रविषयेपि
स्यादितितत्रैकग्रहणमावश्यकमिति तत्रगुणोभवतीत्यादेश्शेलद्वसंस्कारफलकएवयथाधानमग्निसंस्कारकेशास्त्रतात्पर्ये
विषयप्रयोगविधिम्पुरुषसंस्कारकएवेतितदाशयः ततः सिद्धान्तितम् यथानित्यनैमित्तिककाम्यविधीनानन्दकरणजन्य
प्रत्यवायपरिहारापफलायच वाक्यभेदेनतत्तद्विषयकशास्त्रोपलवात्पुनः पुनः प्रवर्तकत्वन्तथाममाप्यसाधुप्रयोगप्रत्य
वायश्रवणान्नित्यममतप्रयोगविधिरेकः शब्दस्सम्यकज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीत्यनेनकाम्य
तश्चेतितत्तद्विषयानन्तवाक्योपलवेनभवत्येवमालेन्द्रादिप्रयोगाइति एवंप्रयोगविधेश्शास्त्रस्यनित्यकाम्यत्वएवस्थापनेनगुण
विधेश्शास्त्रस्यशुद्धसंस्कारार्थमेवोक्तम् एवञ्चतस्याधानादिवदेवअग्निस्थानीयलक्ष्येषुसर्वेषुप्रवृत्तावपिएकाग्रविवेकला
घेपनाहन्निरितिपूर्वपरयोर्नोदेशाद्वयप्रमाक्तिरितितन्नात्पर्यम् एवञ्चसाहमेवपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरेवन्यायः संस्कारविधि

विषये सिद्धान्तितत्वमिति भावः समग्रमारणाचेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटोयम् वैकल्पिकत्वादिति एवञ्च पदेहितानामानन्यायत्याप
श. रिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः नचनडक्कीत्यानन्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वम् स्यात् तस्य हन्तौ याधकमिति लभ्यते नचनाद्विहितस्य वैक
१८ ल्पिकत्वेन यावच्छक्तिहितसहितप्रयोगस्यापरिनिष्ठितत्वसम्भवात् अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेहि परिनिष्ठि
126 तत्वमिति वाच्यम् आनन्यायत्तेवित्यस्य वतः पश्चाद्विधिकारणमायत्याविषमित्यादि न उक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्याघोत् तथनयन्व
प्रयति न च वा क्विरसङ्गतेवेति आनेत्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तन्नयुक्तम् उदवोढामित्यादौ उदवह सत्त्वामित्यव स्यायांसि
त्तलोपादेरसिद्धत्वात्सिविहद्धावोकारेलश्यपलवाणस्येति न्यायेन पुनर्हेद्विनोतिसि विहद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् आन
न्यायतेस्तत्राभावात् एतभ्दाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणो ममः सद्दीति सूत्रभाष्यामानन्यापासमोवा
लोपमित्यनेनानन्यलोपे पुनर्हितेन विसकारस्कस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव रयोरउति सूत्रे रयोरिति द्विवचनन्त्वसाविधेयस्य
स्वास्मिन्नदेश्यताप्रास्यातत्वाभयेउतिन न तदस्यामानम् न च तत्र सहिवहोरोदिति परत्वसामर्थ्यान्नहद्विरिति वाच्यम् अत एवाव
तकालव्याहृतेरेवतेनशाहमर्यादालाभात् एतेन सखुपाण्यप्यर्वन्यस्मात्तिनजद्धेलक्ष्यभेदास्तु नहिर्तामित्यपास्तम् सर्वमकार
स्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्यावोढामित्यादावपि सत्वेनोक्तभाष्यविरोधात् विकाराभावानुरूप्यैकेन [illegible] नममाप्य १८

से वेति दिक् इति ह्रस्वमपीति एतेनाहस्मिकवर्णं ह्रस्वस्थाने ह्रस्वमिति लक्ष्यभेदोऽस्तीति परास्तम् यद्ह्रस्वस्याप्याहस्यापत्तेः
वस्तुतस्तस्याप्यह्रस्ववत्तत्स्थाने ह्रस्ववचनमित्यन्यत्र निरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः कृद्ग्रसिवाववचनात्
नोन्दयतेर्नौनावेत्यादौ न दोष इति भाष्यम् एकस्य काबोह्रस्वे कृते कृतनयकावकापदेशो हेतोरवोह्रस्वकृतत्वात् अनेन न्यायेनावः
पुनः पुनर्दिनो ग्रामावयवान्तरस्यैकाकृत्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यमिति चेत् तदाशयः कैयटेनोक्तः कैयटादिभिरिति
अत्राउविवीजन्तभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधाने स्वोति एपरिति सूत्रस्य स्तोपुयाति स्तनूसोपुयिषत इति प्रयोगोऽपि
ख्यात् सइत्याहुः रूपाणामानन्त्यमिति रूपाधिकामित्यर्थे सदाह नवतोक्ति रसङ्गतैवेति सकारह्रस्व इति अवयवय
तावच्छिन्ने स्वस्य लक्ष्यं तच्चैकस्मिन्नकारे प्रवृत्तावपि तादृशो सकारे लक्ष्यभेदात् पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः एवं संप्रसारण
द्विविधीयणो तावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यपुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न न सम्प्रसारण इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति वो
ध्यम् तदपिनेति यथोद्देश्यापत्ते इत्यनन्त्कासामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः तस्मादिहेति पाणमये इत्यर्थः विसर्जनीयस्
त्र भाष्यात्कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिरिति लभ्यते सूलन्तकैयटानुसारेणेति परे सम्प्रसारणस्थानिकस्
वेरूपादेहेल इत्यत्र सामर्थ्याद्दलिधौ स्थानिकत्वाङ्गीकारेऽपि सवर्णरूपोत्तरस्य प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन सः

सम्प्रसारणत्वेमानाभावइतिभावः द्वित्वेति पणोमयइतिप्राप्तत्वेत्यर्थः द्वित्वप्रकरणेति तथाचभाष्येरेफस्यानुनासिकप
प्रा० रसवर्णेद्विर्वचनप्रतिषेधोवक्तव्यः स्थानेयणिकृणोऽरथेनभइह्रदः नवक्तव्यः रेफात्परस्यसवर्णेनसन्निन्नेमौरह्रौकार्यिणोर
१९ किन्तर्हिनिमित्तद्विर्वचनस्येति अन्यथावचनारम्भोद्विर्वचनमात्रस्यनिषेधेनफलभेदप्रत्याख्यानानापत्तेः प्राप्त्वाश्रुतेनविशे
षणाद्वाश्रितेनपञ्चयत्रद्वित्वनिमित्ततन्त्रसर्वत्रवाक्यान्तरेणनचैत्यनेनकार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेनतेनभाष्यप्रामाण्यात्सा
मान्यतएवद्वित्वकार्यित्वबाध्यतेइतिभावः नवाध्यतइति इदञ्चवाक्यपदेत्यावश्यकम् अन्यथाकःसवर्णेइत्येतत्पर्या
लोचनपापृनीशइत्यादिविषयकपणन्नस्याभावकस्यत्वनवकाशग्राहकवाक्येऽकःस्थानित्वप्रवणान्तद्विषयकलक्षण
भावस्यैवकल्पनेस्यादितिस्पष्टमिकोयणचीत्यत्रकैयटे कैयटइति अत्रान्तर्विवीजन्त्वअत्रस्थानित्वस्यनानवकाशत्वमथ
त्रेत्यत्रनिमित्ततापाश्वात्तत्रतत्रस्थानित्वस्यचारितार्थ्यात्तत्रकौण्डिन्यन्यायोप्यनवकाशविषयएवेतिस्पष्टन्तद्वितेष्वचामितिसूत्रे
भाष्येतदप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपस्यानवकाशत्वमेतद्विषये नचतत्रकौण्डिन्यन्यायोविधेयविषयएवविशेषविहितेनसा
मान्यविहितेबाध्यतइत्यभियुक्तव्यवहारादितिवाच्यम् अपूर्ववोध्यत्वेननिमित्तत्वादेरपिविधेयत्वात् नहिनिमित्तवत्तत्वमपि
मानान्तरसिद्धमितिदिक् एकमेवेतिपणन्त्वावर्तिपरोद्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिभावः वकारस्त्वनात्रनतिक्तस्थानका १९

देशलाभेनाधिकस्यानकस्याप्रहतेः लण्सूत्रस्य भाष्यविरोधेनेदं ध्यानामनभिधानमिति तत्त्वम् आलीति आङ्. पूर्वादते
वोद्गलकान्निप्रत्ययः यन्तुषः कोटीउच्यते आर्तिः पीशयन्तुः कोवोरित्यमेवेनकाररहितः पाठो दृश्यते आर्तिरिति तत्र पाठा
न्तरवार्तिकेनेत्यनेननस्यवाचनिकत्वं सूचितम् पूर्वसूत्रे इति वान्तस्तानापतत्पर्यालोचनस्यावश्यकत्वादितिभावः अर्थेर्थस्ये
ति नचद्वित्वभिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमदित्वेश्यनेनयात्वषकारस्य जश्त्वे दृश्येतिवक्तव्यमनुचितमि
तिवाच्यम् फलेविशेषाभावेनतदनादरणात् नह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरंवाद्वित्वे रूपे भेदोस्ति तदनन्तरंजश्त्वप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्
यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फलविशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषायास्तेनप्रहतेः नाज्झलाविति सूत्रे इति हयवरट्सूत्रशेषे
चेत्यपिबोध्यम् अनुवृत्तेरिति हलोयमामित्यत्र झरोझरीत्यत्रचेतिभावः ज्ञापकमिति उभयत्रापिविकल्पानुवृत्तावितिभावः लोपस्य
हीति लोपमात्रस्येत्यर्थः लोपापवादइति आरम्भसामर्थ्यादितिभावः ज्ञायकान्नमिति अएङ्दित्सूत्रस्य मण्ग्रहणे हलः
परस्य परो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमितिभावः तस्य हलोयमामिति विशेषापेक्षत्वेत्याह व्याख्यानमे
वेति यदित्वहलोयमामित्यत्र विकल्पो सिद्धेः कृत्वादितस्य तद्विषये वारितार्थ्येन झरोझरीत्यत्र तदनुवृत्तौ शरो वीनि ज्ञापकम
पन्यस्ते तेन दासम्पगोवपरन्त्र प्रावाम्भाष्यसम्मतिलावः प्रामादिकस्तम्भाष्यस्योभयविषतयाप्रहतेः अलम्भवादिति नवग्रा

अवतीति अ्योजेनस्य अ्योजे नोरित्यादाववेः क्वाह्नयाउङ्गुणपरादिवर्त्तेनोदत्तान्यस्य वोक्तिन वह्रद्रिरेवीतिसिद्धिरोमाङश्चेत्यनेनवाधाद
श॰ नेनतस्मामध्यान्तद्राध्यत इतिवाच्यम् तस्यानभिधानादित्याशयात् किञ्चओमाङोरित्येतद्वाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येनलक्ष्या
२० नरोधेनवैवीत्यस्येवन्यकल्पनैवोचित् इस्वेकृतेति हृदेःपूर्वामित्यादिः वाक्यपरिभाषयेतिभावः अनन्यत्वादितिनवावःपरस्मि
न्निति स्थानिवत्त्वेनेजादित्वेसलमेपूर्वम्परविशेषितत्वात् पूर्वस्यैवविधेयोहिसः मध्येपवादन्यायेनाकणेबाधितेहेस्यात् उपेयतइण
त्यत्रतयरत्वात्यरत्वमेवस्यादितिभावस्तवालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यवजप्रकृतेनदोषःसर्वैसर्वपदादेशाइतिन्यायेनधीत्यस्ये
षिषिइत्यादेशस्तेनस्थानिनोणयन्ततयादेशोपिस्थानिवद्भावेनणयन्ततस्यसत्त्वलभतादितिवाच्यम् अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दि
श्यमानपरिभाषयावणेरनिटीत्यस्यणयन्तस्याङ्गस्यान्त्योयोनिर्दिश्यमानोणिस्तस्यलोपइत्यर्थेनदोषात् अन्तेणेरसत्वात्
सूत्रन्त्वाग्राद्यादित्यादौचरितार्थमितिभावः कृतत्वस्यादिति हल्न्त्यवपवहकाराभावात्सन्नैवन्यिसकारवैशिष्ट्याभावेनस्था
निवत्वेनकृतेस्यादपीतिभावः अन्तरङ्गत्वादिति चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षयावङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वा
दित्यर्थः भाष्यत्तनित्यत्वमात्रमेवह्रितस्यातस्तस्यापित्वादिति इदञ्चणौचङीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् असङ्गतेस्यादिति स्व
नोतिग्रहणेनसावयतेरपिग्रहणेनशंकायायवाभावादितिभावःस्वनोतिनानपायादित्यर्थः अप्ययवानस्वत्वादिति एप २०

नावयवस्य सन्नतेः सनोतिभिन्नत्वाभावादित्यर्थः सनोतिरूपानयायादिति असङ्गतेवेति एयन्नेनाभेयोगादिति शंका
प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपावयवस्याः संगतेवस्यात् तडकरीत्याण्पाधिकषत्वाप्राप्तेरित्यर्थः तदेवाह कीहीति वि
ग्रहइति समासमात्रपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः ततइनाविति अतइतिठनावतिविहितेत्यर्थः अतरङ्गेणेति प्रथमप्रवृत्तिके
नेत्यर्थः समर्थग्रहणेनकृतसान्धिकार्यादेवतद्धितोत्पत्त्यातद्विषयेकृतकहपरिभाषायाअप्रवृत्तस्तस्याप्रसक्ताश्चेतिभावः वर्तिता
र्थत्वादिति ततबटकोहिनीशब्दस्यकल्पितार्थत्वेनाप्यर्थवत्वाभावेनतत्रैतन्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपिबोध्यम् ज्ञापकमितिती आजेो
राजेरपिसत्वेनराजिग्रहणेनैवसिद्धेस्तदार्थसत्त्वज्ञापकमितिभावः तथाभूतस्यैवेति फणादेवेत्यर्थः राजृइतिपठितेति
नचैवमनुबन्धनिर्देशाद्वाराष्ट्रीत्यादौयङ्लुकिषत्वन्नस्यादितिवाच्यम् यङ्लुकश्चाक्षनत्वात् श्तिपाशपेत्यस्यानित्य
त्वाच्चभाष्येतस्यानङ्गत्वाच्च एतेनफणादित्वेनग्रहणेगणेनग्रहणायङ्लुकिनस्यादित्यपास्तम् गणेनानिर्देशाभावाच्च
राट्विभ्राडित्यादौराजत्वत्वन्तभूतपूर्वगत्याराशब्दपूर्वकत्वथानोः क्विपिनिष्पन्नराजृशब्देनएकेनषत्वम् सूत्रेराजृइत्य
नुनासिकस्यपाठात् सौरदेवोक्तमिति अत्रानुविवीजन्नत्वश्चस्यादिसाधेर्णथान्नसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणंस्यादितिआजिग्रह
णणस्यावश्यकत्वम् किञ्चभ्राजभासोस्तुराजेर्नञ्कारानुबन्धत्वन्तस्यसमुदायानुबन्धत्वात्इति भाष्यादिविरुद्धमिति

तदनन्तत्वादिति भावः गतार्थमिदमिति पूर्वपरयोरिति हि वचननिर्देशो नोभयो रपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः एवञ्च प्राक्के
प्रा॰ तीत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्तपदत्वमुल्लभेमस्य रथानिषमेत्वाभावात्
२१ आनुमानिकवचनकल्पनया प्रकृष्टोत्पस्य प्राच्च्यादेशे तत्समुदाये प्राप्नुधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभे प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे
21 पदान्तस्य दुर्लभत्वादिति योध्यम् नवेति द्वर्णाश्रये विधावेतादिवस्याच प्रतिषेधो वाच्य इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् नवावक्त
व्यत्वादूपस्य दुर्लभमात्रहतिपर्मस्थाने नातिदेशाभावादिति तदर्थः पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यो वर्णाभ्यामपृथगव
स्थिताभ्यामेव व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते हि तेनैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् अत एव तत्कार्यासिद्धवचन
त्वरितार्थं हम् अन्यथा धीत्यादौ ह्रस्वप्रयुक्ततुक् असिद्धे रसिद्धवचनस्यैकार्थ्यं स्यादेव अत एव खट्वाभिरित्यत्रैस्त्वेति दिक् अ
त्रैवेति खट्वान्तेऽन्यत्र प्राक्केतीत्यत्रैवेत्यर्थः आयेविश्रिष्य अस्त्र शाद्वत्नीयासमासमाये दत्तेनान्येऽपसर्गत्वात् तत्त्वादिसापेक्षत्वेन
हृद्वैर्वहिरङ्गत्वादिति भावः अवोराननन्तर्यमिति अवोजाननन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः पश्चात्प्रवर्तमाने इति अन्तरङ्गे इत्यर्थः अ
त्रान्वषतत्त्वेकोरिति सूत्रस्य न्तग्रहणं ज्ञापकमन्यथाधीत्यादौ ल्पप्रग्रहत्वयं पूर्वसमासे जातेः त्रसंहितायानित्यत्वात् ल्पत्वमपति
यर्यन्तमध्यसंहितयाबवस्थानासम्भवेनयकादेशे ल्पायितगपेक्षयापदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वपासिद्ध २१

त्वेनानल्पयित्नगयेत्तयापदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षोकादेशस्यबहिरङ्गत्वेयर्थोऽस्पष्टमेव तत्रपक्षान्तरवर्त्तमानेनकवचोत्था
नन्तर्यनिमित्तककार्यत्वात्रदोषः अजानन्तर्यमिति अचोत्यानन्तर्यमित्यर्थः यत्क्रियेति यदर्थक्रियायुक्ताइत्यर्थः
इत्युक्तत्वादिति भाष्यकारादिभिरितिशेषः उत्तरार्थमिति तेनायपर्यन्तमित्युः पचन्तीत्यादिसिद्धिः अतोगुणइत्युत्तरा
र्थमितिकाविकोयपाठः विन्यप्रयोजनमिति नवाशिवायेत्यत्राणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वेतदनुकरणेततःपरमोमि
त्यस्योमाङोश्चेतिपररूपेणानुनासिकाभावार्थम्परस्यपदेशेरूपत्वादप्राप्त्यथास्यादितिरूपग्रहणंस्पष्टञ्चेदमेवोक्तंतत्रभाष्ये
कैयटेचेतिवाच्यम् त्यजतक्रोष्टुरितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपताभावेनरूपग्रहणेनाव्याहतेः रूपशब्दे
नचश्रवणज्ञानविषयोवयवसंस्थानवान्अतएवातृजन्तसूत्रेनहिस्वरोरूपवानित्युक्तंवर्णरूपावयवसंस्थानमेवशब्दस्य
रूपत्वादृतेयेवशब्दस्यरूपमितिव्यवहारःस्वरस्यनतद्वानितिशब्दत्वादिवत्तस्यशब्दस्यरूपमितितदर्थः तत्रसूत्रेरूपातिदेशो
स्वरातिदेशोनस्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम्परः किंगुणकोभवतीत्याकांक्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते तत्रोभयगुणकस्या
सम्भवादेकस्यान्यतरतमत्वानङ्गुणकस्यैवोपस्थित्यावतस्यैवसिद्धेश्चपरशब्देनप्रयोगस्यस्योपस्थितस्यग्रहणम् प्रयोगेव
गुणोभेदकएव शास्त्रेपरमवाचित्वेगुणोऽभेदकोनतुप्रयोगेइतिपरशब्देनोपस्थितानानुनासिकस्यैवैकस्यान्यतरतम

त्वाद्विधेः यत्र तस्यानिर्द्दयगुणकसम्भवस्तत्रस्यवानयव स्वरितान्तस्य वस्त्रएणा शब्दस्य निपातनाङगनश्चोशाब्दे नो माङोरित्येः
प्र॰ कादेशः सवर्णग्रहणेणामिति स्वरित इति तस्यादिति इति भाष्ये कैयटयोन्तकम् ये श्रीजिति सूत्रेपकादेश आङ्गणइत्यादौ दीर्घग्रहणं
२२ कृतेब्धे त्रिमात्रवत्तमात्राणां त्रिमात्रवत्तमात्राद्यादेशामाभूवन्निति वार्तिककृतोक्तेः अकस्सवर्णेइत्यत्र योगविभागेनैकः पूर्वे
परयोरिति योनिर्दिष्टः सदीर्घइति व्याख्यानेपर्वेतीत्यत्रदोषमाशंक्यैकदेशिनोक्तेरूपग्रहणात्परस्यपादशेरूपेइत्यादिभाष्ये
तेन ह्रस्वस्यरूपत्वाभिमानेनसिद्धन्तेतस्यप्रार्थमेवरूपग्रहणमितितत्रैवभाष्येस्थितम् इकोगुणेति सूत्रस्यकैयटस्तुविन्त्य
एव तत्रहि इकपरिभाषाभावेजनेर्गुणोनुनासिकस्यादिति प्रोक्तितेपररूपेण शुद्धोभविष्यतीतिभाष्ये उकान्तस्यमङकारी
स्योपपत्तेरितिदिक् नावकूमीपदेतिपाठेनखण्डोभङ्गः तमेद्देसादिति कृतौभवामितिव्याख्यानेवार्तिकशब्दस्यपूर्वे
निपातायनिरित्याङ्गः विषयेइति शाकेध्रादिविति विषयसप्तमीतिभावः अतआहेति इदष्याव्याख्यानतोलघ्यमाहेत्य॰
र्थः आङ्गरिति अत्रानुविवीजन्तवनद्दयव्यापारोवर्थः पृषोदरादित्वा दिलोपेनैवसिद्धेरिति देशविशेषणामिति
देशविशेषशब्दस्ययौगिकत्वेनयौतिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानाख्याजातेरितिनिषेधइतिबोध्यम् कुलस्याटेति कर्म
णप्रशेषत्वविवक्षावाषष्ठीअस्याकर्मोणपाणिकुलाटीतिस्यात् किंविसाम्येतेति तदभावेहिमग्रदन्तास्यज्ञारितार्थ्यकृशा २२

द्यपवस्यादव्यक्तत्वात्स्वार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याह॥ निरालम्बनत्वादिति अत्र ग्रहणान्निभिन्नत्वात्तत्पर्यमित्यर्थः स्य
वात्वैरापि स्तुत्यत्वेनात्॥ किमिति प्रश्नस्यदान्तेमाभूत्तवदकुमत्वदित्यवमाभूदित्यत्रस्यवनिरालम्बनत्वमित्यर्थः शङ्काधिका
रेति तदाश्रयणाबानशङ्कस्येत्यर्थोभविष्यतीतिभावः तदापिस्यादिति एकदेशविकृतन्यायेनाकृद्दत्वादितिभावः जस्त्वशा
स्त्रस्येति अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततयाजश्त्वेपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनातएवसत्वादितिभावः ननुपुनरत्रग्रहणा
जश्त्वासिद्धत्वमपिवाच्यतामतआह नाम्रेडितेति उदाहरणस्यहत्यादिकृत्यंस्यअनुकार्यानुकरणयोरिति सर्वत्रजश्त्वस्या
स्योदाहरणामपिवाच्येनामतआह नाम्रेडितेतिसम्भवाशंकापोस्येतडक्कन्तैरितिबोध्यम् उत्तरग्रस्येति नाम्रेडितस्यत्य
स्यपटत्पटदितीत्युदाहरणापरग्रस्येत्यर्थः ननुसग्रस्योजश्त्वासिद्धत्वेनयोज्यइतिवेतआह जश्त्वेति तस्यासिद्धतयाहृपरये
णैवभवितव्यमिमिजश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणोवाधएवस्वपदाजश्त्वशादान्तत्वमितिग्रम्यासङ्गतिरितिस्येयमभयत्वस्या॥
शारजुरितिभावः दिगिति दिगर्थेस्त्वग्रपदान्तादित्यनुवृत्त्यैवजश्त्वविषयेवाहतिसिद्धेः पुनरत्रग्रहणेऽर्थमेव एते॰
नपुनरत्रग्रहणं श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वाराजश्त्वाविषयेऽभेदविवक्षायामेवयथास्यान्तत्वभेदविवक्षायाजश्त्वविषयइत्यर्थ
कमित्यपास्तम् ममात्रग्रहणन्तु शङ्काधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक् स्ववचामिति यातिपक्षाश्रयणेययासंख्ये

श्रा. नेहसिद्धेरितिभावः एवरीत्यायथासंख्यमिति कोयणचीत्यत्रापिबोध्यमितिसूचितम् नभ्राष्ट्रेत्यादि तत्पार्श्वसूत्रस्यभा
२३ ष्येत्यर्थः तत्रहिप्रकः सवर्णेइतिसूत्रेणैवतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता आरम्भादिति अपदान्तात्वेङः सिङः सोरेवेति
नियमादितिभावः उत्तरार्थमिति इकोसवर्णेइत्याद्यर्थमित्यर्थः स्पष्टार्थमिति विभक्तौचेङः सिङः सोरेवेतिनियमशो
कावारणार्थमितिभावः इत्यनुवर्त्तेते षष्ठ्याविपरिणामश्चेत्यपिबोध्यम् प्रतिपदोक्तस्येति एङः ग्रहणाहृत्येतिभावः
प्रतिपदोक्तपरिभाषयावा वर्णग्रहणेतदग्रहणमितिज्ञापकस्यतदनित्यतामात्रज्ञापकत्वेषनितत्वेदमौत्सूत्रेभाष्येएङः पदान्ता
दित्यत्रतुहलोनन्तरादिइत्यादिनिर्देशान्नत्रप्रतिपदोक्तग्रहणमित्यन्यत्रविस्तरः पूर्वरूपमेवेति पूर्वरूपमपीत्यर्थः गो
शब्दस्ययत्याम्नन्त्रेतिव्याख्यानेनान्तः पादमित्यनेनैवपूर्वत्वादिकंविकल्पेननिषिध्यतइत्यर्थः नेनावादेशोपिन एङः
न्तस्यगोरिति प्रतिपदोक्तस्यैङः इत्यपिबोध्यम् ननुगोरग्ववचनेस्वरसिद्ध्यर्थमन्यथाऽवङः कदाचिद्दन्तोदात्तोपिस्या
दित्येतत्सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङ्भावोस्तुतत्रागवङोन्हपेविशेषस्यस्पष्टत्वाच्चित्रगोग्रमित्यत्रावङ्भावक
ल्पनेकिंमानमितिचेन्नउपदेशआद्युदात्तनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्यमानत्वात् चित्रगोशब्दआमेडिताद्यु
दात्तत्वेनान्तोदात्तः तत्राकिनस्यागमानुदात्तत्वेउभयोरनुदात्तयोरेवश्रवणंस्यात् आद्युदात्तत्वनिपातनेनगकाराकारा २३

सोदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः नचगवाग्रमित्यावङ् आद्युदात्तस्य श्रवणं स्यादिति तत्स्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तो
दात्तादिवामेत्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ् स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरभेदाभाव इति वाच्यम् गवाग्र इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिक
स्य परत्वेन प्रथमं स्यान्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्त्योपदेशिवद्भाववचनवारितार्थेनाङः संज्ञासापेक्षत्ववहिरङ्गत्वापेक्षयान्त
रङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्यानदप्रकृतिसम्पादने स्वसामर्थ्याभावान्नथनयत्राहागितीत्यादि यथान्यस्तेनाद्युदात्तत्वनिपा
तनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्योचितत्वमिति भावः स्थानिवत्त्व इति भाष्ये युक्तं गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः
चित्रगग्रं सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोति एङ इति वर्तते तेनात्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति एवञ्चित्रगोग्र
मित्यत्र प्राप्नोतीति अत्र सर्वत्रपदेन तदपवादप्रकृतिभावावङोर्विनिगमनाविरहात् सर्वत्रेत्यवङः स्थाप्युपलक्षणम् अत
एव प्रकृतिभाव इति न्यकृतात्पूर्वत्र इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च चित्रगो अग्रादस्य लाक्षणिकत्वेपि स्थानिवत्वात्पूर्वमेतत्प्रतिषेधः कृत
एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणेन तत्रकार्यमिति लाघवमिति दिक् टाप्यादिति ङीषउपलक्षणमिदम् इष्टसिद्धेरिति
गवीत्यस्य स्थाने गवि इति स्यादिति तद्व्याख्यानमपि नाज्ञसम् भाष्यासम्मतत्वादिति इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यमिति
तद्धेरितिभावः प्लुत इति प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्यतत्रनासिद्धत्वमिति भावः उपलक्षणमिति एवञ्चा

सत्यप्यादाने भवतीति भावः गृहीत्वादिविति वाक्यस्यैटित्युक्तेरिति भावः ह्रस्वदन्त इति कैयटदोषेवम् अत्र पदे विभाषा दृष्टे तत्र
पा विभाषाग्रहणमवधूतत्वान्नवादः अविद्वांसः प्रत्यभिवादे इत्यादिप्रत्यस्य भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानां वितेन शास्त्राणां
२४ न निद्रा परे वाच्यम् आख्यातप्रातीति अत्र गृहीतिवाक्यस्येत्यर्थः अतः करणे हलादौ घकत्वाभावाच्चेत्यपि वाच्यम् वैकलि
कत्वादिति अस्याप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षे अस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः प्लुतप्रकृतिभाव इति तस्य मते अप्लुतव
द्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षे अस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः प्लुतप्रकृतिभाव इति तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्ते रङ्गिभावः एतेन
वाक्यवर्मणस्यावार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्ययास्तम् प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोक्तेत्याहापि वे
ति अवैदिक इति अस्य पुराणस्थले नावैदिकत्वं स्पष्टमेव कुमार्य्यौरिति अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वेऽप्युत्या
येदन्तत्वमास्तीति भावः इदम्बहिर्वचनमन्तमीदन्तामित्यर्थे ईदन्तेयद्द्विवचनन्तदन्तमिवेत्यर्थे तदन्तविधिसम्भवए
वदोषो बोध्यः इत्युक्तमिति स्थलेइति शेषः प्रागवेवेति प्रागवं प्रागेवेत्यर्थः ववेत्यादिकोपाप्रदर्शनेन वशाद्दइ
वपर्यायः स्वतन्त्रयवनत्तसत्ताभीमादिवत् एकदेश इति स्वयति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति वच
नेन तादृशस्थले तथा कल्पनेऽप्यविरुद्धे तथात्वेमानाभावात् आरमरस्यामथ्योदिति ननु कार्य्यकालपक्षेऽन्तनाप्ति २४

कप्रतिषेधेन वारितार्थ्येन त्पदोहि सञ्ज्ञाप्रागस्य स्यानस्तु यरवोधकतमपूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्य्यार्थः कार्य्यज्ञान
स्ववाकार्य्यवोधोत्तरमिति यदेशवाकार्य्यवोधस्तदेशास्यतमेवतस्याकिञ्चाधिकारः सः एवञ्चमस्त्वनटष्णान्तनासिकविधेरः
सिद्धत्वेनतदेकवाक्यतायत्र सञ्ज्ञापाग्प्रपितहष्णासिद्धतयामूत्रशास्त्रेनुहन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देनतदेकवाक्य
तायत्रस्यादशोमादित्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वम् एतेनकार्य्यकार्य्यकालपक्षेपिपाठक्रमपूर्वत्वस्यानयगमेनसंज्ञाप्यत्र
सिद्धत्वनुवीरमित्यत्रयास्तामितिचेन्न अपगृह्यादस इति न्यासेनैवसिद्धौ सामान्यसंज्ञाशास्त्रकरणसामर्थ्येनतत्रतप्रगृह्यसंज्ञस्य
त्राप्युपस्थित्यानन्त्यसामर्थ्येनासिद्धत्ववाधात् हेस्वकास्वकेत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वास्त्रमते
पिनानुनासिकइत्याशयात् स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये ड्वाइसामिति शेआदेशस्य ड्वाइसत्वादितिभावः मइतीत्यनुकरण
इति प्रकृतिषदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्रतेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वन्तुनस्वरापर
त्वादावनकार्य्यफलाभावेनप्रगृह्यत्वाताप्रवृत्त्यानदनुकरणेतिदेशेनासिध्योपदेशप्रवृत्तिरेववाधेतिभावः अन्यथावेति
अनभिमतत्वेत्यर्थः नदाहनामस्याइति स्मरणेइति विस्मृतस्यस्मरणविषयताद्योतकइत्यर्थः मर्य्यादाभिविधावित्यत्रम
ध्यमपदलोपीसमासस्तत्रहितेभिविधावित्यर्थः समर्थ्यैति नहतितन्त्वतस्पनिउक्तेस्पष्टम् अव्ययीभावाभावसूत्रु

तौल्वाद्समानाद्योष्यः अत्रपरत्वादिति नचैतदभावेनित्यविधिर्दुर्वारः इतिशब्दानिरिक्तेश्रोदित्यस्यनिपातातिरिक्तेसंबुद्धावित्य
श· स्यवारितार्थेनसामर्थ्याभावात् एवञ्चफलेऽविशेषइतिवाच्यम् परतेनविकल्पप्रवृत्तावभावपक्षेन्तमध्यस्यव्यापारे
२५ णसकृत्गतिन्यायेननित्यस्यतदभावेप्रवृत्तेः अतएवनयदिविभाषासाकोन्त्वइतिप्रतिषेधीयोभयत्रविभाषेतिसंग·
25 च्छते अन्यथापरत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेननिषेधाभावेऽप्यवेस्तत्रस्यडर्वारत्वेनसाङलेभास्यात् नकेवांशरसूत्रेणान्यत्रसंज्ञा
तोवाध्यवाधकभावावस्यत्वापितत्वेनपरत्वाद्विकल्पइत्यसङ्गतमितिवाच्यम् सन्त्वायाध्यकत्वात्त्वापकस्यवविशेषापे
क्षत्वेनसंज्ञामेदविषयत्वादितिभावइतिकेचित् परेतुओदित्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमितिपरत्वमयुक्तम् संबु
द्धावितित्वनिपातपदानन्तरत्वये अन्यथोदन्तनिपातस्येवेत्तौविकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविध्योश्चगपत्प्रवृत्तावपिविरो
धाभावेनपरत्वादित्यस्यासङ्गतेश्च एवञ्चपरत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्येवार्थः ओतग्रहणान्तत्वैवपुनरोतग्र
हणेनापितत्रिवृत्तिसिद्धौवैविश्यार्थमेवमेतुद्वियहणमित्याहुः आवश्यकइति अन्यथेकोसवर्णइत्यत्रमणङ्कानुह
त्यापत्तिः सावर्ण्यतदभावोभयकल्पनापत्तान्याय्येतिभावः अन्त्यादादिति अतएवतस्याश्रवणान्व अभेदविवक्षाय·
दार्थवत्त्वत्वेनिरूपयिष्यते नचलिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वस्योपगमेनोतसत्रायाल्लुकहस्वापत्तेः नचसुप्स्पेसमासेननि २५

वीरः इति प्राह्यस्य शब्दस्वरूपपरतामीत्यर्थग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्याऽनुपपादकत्वात् नवगोभ्यां गोक्षीरमित्या
द्येकदेशगोशब्दानुकरणे अल्लकसूत्रभाष्योक्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम् दिवो दीर्घा
दिति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदग्रहणे तिमाश्रित्याद्यपि सुसाध्यत्वेनासाधारणाश्रयोजनभावादिति भावः एतदर्थमे
वेति एतदर्थमपीत्यर्थः अनितेः किपि संज्ञद्वौ ग्राधिवनोषीत्यत्र न प्रवृत्तीति न्तते ऽत्रानुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिके प
दे तन्नोन्नितोषिकमलग्राद्धिनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वात् अवद्यादिति न चैवमासेयथासे व्याप्तिः तस्यासार्वत्रिकत्वात्
आन्महत इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः पूर्वोक्तकमलाम्निनोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति
विधेयकोयेयकारमारभ्य प्रत्याहारेण विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्या
समेव साधु इत्येवावद्यादिति न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयानुस्वारापत्तिरिति वाच्यम् त्रिपाद्यामपाठेन सन्नि
पातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः अननुनासिके वकारे इति इदं कैयटानुरोधेन मयउञ इत्यत्र विधीयमा
नस्य सवर्णाग्राहकत्वेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र मः अन्यथा इदमोमस्यानुनासिकोऽकारस्स्यात् अ
तएवेदशेविषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति विन्त्यम् इति स्वरमात्रैः विनापि तद्योगमिति साहित्यस्वपो

गाक्रियायाम् एतदिति संयोगाइतितदर्थः सन्याभीमइतिवन्निर्देशः संयोगस्याव्यवहितयोरेवेतिवितंकटुतैलमित्यादौन·
प्रा· दोषः यथासंख्यमिति तथदधनेत्यादेरप्यनादितयातमादायपरस्मैपदानांणलित्यादौसूत्रान्तरस्यक्रमेणैवयथासंख्य
२८ मितिभावः स्वादिशब्दैस्थानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरितितात्पर्यम् ननुतज्ज्ञानमित्यादौतुयोगाभावा
त्तस्मादतआह तज्ज्ञानमिति जन्नयोगेतथोच्चारणमात्रेणातिदेवर्णान्तरमितिभावः अपस्यानेति पूर्वत्रेशानुपस्थाने
त्यर्थः तेननवितमित्यादौनदोषः एतमिति नचषस्यपदान्तेजश्त्वम्भविष्यतीतितद्यर्थमितिवाच्यम् एतस्यासिद्धत्वेना
स्यजश्त्वाभावात् भाष्येति प्रत्ययेइत्येवतत्रपाठादितिभावः दकारमिति वर्त्तेनेतिभावः सूच्छहस्यपवादिगणेपाठेनमा
नमितितत्रसूत्रयइतिवत्वेसूद्धानित्येवेतितात्पर्यम् इतिकेचिन्नन्तसूत्रानितितत्काचित्कोऽसाम्प्रदायिकः पाठः ननुसव
र्णेयदमधिकपरसवर्णेइत्यत्रैकार्थीभावापत्त्यान्यत्रसेबेयावत्तमशाकः नवपूर्वेस्यतस्यसेवेव्याकांक्षायोयत्किञ्चित्से
वत्विकल्पनापेक्षयापूर्वोत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यान्नलाभः उद्इत्यादावित्यादादेरप्येवमेवसेवेयौपपत्त्रौ
तत्रतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः नवस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः तालीत्यत्रसम्प्रदायानुवृत्त्यातस्या
स्वरितार्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः तत्रीआह अनुस्वारस्येत्यादि एकदेशेइति यकारमात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञयैवतोलीत्यादावनु २८

इतिसिद्धेऽगुनः सकारोशेतत्वातिज्ञयातावतोऽप्येशास्तत्वनर्वानुवृत्तिरितिभावः तदनिरमसादिति द्वयोःभायात्
दीर्घादाचार्याणामित्यनरमनुस्वारस्यपयिवायदान्तस्यतोलीउदस्यास्तम्भोमकयोहोशश्छटीतिषट्सूत्रयाटोनरमक
लानशामकशिग्रभ्यामेवर्वर्वेविरिवःवावसाने षणोप्रपूद्यसेतिपञ्चसूत्र्याःयाटेभाष्यसम्मतेश्चसवर्णेपितस्यासिद्धत्वा
च्चेशाप्येरताभावाच्चेतिभावः वर्णेमिति ततश्चुत्वेशास्कोटीतिप्रक्रियेतिभावः वर्णस्यापवदत्वादिति एवञ्चतत्रकृते
नशत्वाप्रवृत्तिरितिभावः नवजघनेकृतेवर्णेवरिताथ्यैनतस्यासिद्धत्वादयत्वादनेनमानमितिवाच्यम् तत्कालेश्रवणप्रस्त्रा
मतेनयेननाप्राप्तन्यायेनापदत्वस्यस्थलभत्तयोनसम्भवतीति अन्यथाकौण्डिन्यन्यायनकमित्यनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तः
दधिदानस्यापितिसत्वेप्रथमहिर्वेवचनोत्तरमस्यचारितार्थ्येनप्रथमहिर्वेवचनस्यानेनवाधोनस्यादित्याशंकासत्यपिसम्भवे
इतिन्यायेनवाधकत्वमक्रम्भाष्ये एवञ्चदयतेर्दिगीतिसूत्रस्यकैयटादिग्रन्थाश्रसेभवेपववाधकतेनिवार्त्तिकानुसारेणप्रह
नाग्रगुकाइतिवाच्यमितिभावः केनवार्यमानामिति एवञ्चेदशाविषयेवाक्यसंस्कारपक्षेणैवसाधुत्वान्वाख्यानमितिस्वीकृ
त्वाकृतव्यूहपरिभाषात्याज्येतिवेदिद्यायतिरितिवोध्यम् अन्येतुपदसंस्कारेहरिःश्वलीतिसविसर्गमपिसाध्येवसत्यमिया
नेपरिभाषायामाष्येःदर्शनादित्याहुः प्रमाणाभावादिति योगविभागस्यभाष्येऽदर्शनेनाप्रमाणिकत्वाच्चेत्यपिवोध्यम्

यथासंख्यस्येति । त्वान्नैकदेशेन सूत्रग्रहणं बोध्यम् परत्वादिति तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्यस्य परत्वादित्य
प्रा. र्थः उकारात्स्कारे धुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य ग्रहणात् उपस्थित उकारस्यागमित्वं तस्मादित्यस्य ग्रहणात् उपस्थितसस्यतत्रा
२८ मित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन वक्ष्यतीति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः स्पष्टं चेदं तस्मिन्निसूत्रे भाष्ये लाघवार्थं इति
षष्ठ्याः प्रयोगवयवकर्तव्य इत्यर्थः वर्तस्यासिद्धत्वादिति अतएव तडिनोक्तम् अतएव वर्तस्यासिद्धत्वादेव ननुधुक
ड्ः सीत्यत्र सप्तमीच यथाश्रुतेवड्ः इति षष्ठ्यन्तस्य रमार्थ्यैतो वाक्यशक्याङ्गीकारेण शर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शङ्कतावद्
च्छेदकभेदो ऽतआह धुटः परादित्वमिति शर्वान्ततत्वपदेशे सादि धुड्त्वस्य धुडिति सिद्धत्वेपि तत्कृत्यसिद्धत्वात्सत्वे शर्वान्ततीत्य
त्रघ्रेति बोध्यम् षष्ठीङ्कल्पयतीति नवशीति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः द्वयोरविताथ्ये तेलाघवेनान्यविभाक्त्यार
णांक्षकल्पनत्वस्थेत्याशयात् धुटेवास्तिति शीतिविषयस्थेइति भावः विपर्ययमिति क्वाऽसार्थमपि वड्ःशः सूत्रकृ
तोपलदर्शनादिति भावः ।णात्वस्मादिति एतद्दृष्ट्या धुड्त्वस्यासिद्धत्वेन वचनसामर्थ्यादिति भावः त्रिपास्यायोस
वर्णापरिभाषाग्रहणेनोपलक्षयेपीदमेव समाधानम् यथोद्देशपक्ष इति कार्यकाले त्वसिद्धत्वान्नदोषः शर्वान्तत्वेपी
तिभावः सञ्ज्ञायाम् ड्ःमिति प्रत्याहारत्वपायाम् विकल्पद्वयसमप्य इति विभाषामध्ये ये विषयस्ते नित्या इति नवाऽसेऽि २८

तिसूत्रभाष्योक्तेरितिभावः नचतन्मध्यपाठेनातिप्रसक्तकल्पनेनतन्मध्यपतितानांत्रपरेनइत्यादीनामपिनिरवकाशत्वापत्तिः स्व
रितनवलादन्तरङ्गत्वस्यपुनर्वाग्रहणाज्ञितज्ञापनीकल्प्यमानायांस्वनन्तरएवतत्कल्पनेनोपपन्नत्वमत्रतत्कल्पनेमानाभावात्
तस्माउत्तरसूत्रवाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेपूर्ववाग्रहणस्यानिहत्तिरितिभावः तन्निषेधादिति नस्यदोषइत्यस्यनप्राप्तिः ल्लत्वस्या
हृचर्थेणादेशणत्वस्यैवग्रहात् पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वावेत्यपिबोध्यम् पदादितमिति ततःपरस्याचइति व्याख्याने
नेत्यर्थः उभयत्रत्वस्यषष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्यङमन्तपदावयवस्यहस्वात्परङमोडमुडजादौयदइत्यर्थेनपदादित्वमेवनक्षते
पदस्येतिचमाडयथायाइत्यादावविवादयवषष्ठी अजादौपदइत्युक्तेसौत्रम्यासेइत्यतःशतरिमनतिप्रादावनन्तस्यने
तिभावः बहिरङ्गपरिभाषयेति नुटोबहिरङ्गतयासिद्धत्वादित्यर्थः उभयेङमुटःपदादित्वेहेइतिसूत्राकरणाच्च
पादिकम् कार्यकालपक्षेसेवत्विदिति दिगर्थस्तत्परिभाषायास्त्रियामभावएव किञ्चयदिपदाइतिन्यायेना
गमानामागमियमैवाशिष्ठ्यमपिबोध्यते इतिनकापवयवनस्यापिपदान्तत्वात्तन्निषेधसिद्धिरित्युच्यतेतर्हिहृस्वा
त्परस्यपदस्यावियपरेङमुडितिवार्थस्तथासतिस्यान्त्रपाठक्रइतिमहदनिष्टमितिस्पष्टञ्चेदंसर्वंभाष्ये प्रत्यपन्नत्वाण
प्रतिषेधादिति इदञ्चप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टम् अन्तर्वर्तवावादिति यदितस्मानिषेधोपदादिविधाविति पुर्ण्णुदासेनय

दानन्तनिमित्तकविधावेवेति न लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । किं चात्र रपदस्य कार्यित्वमाश्रयत्वमभावापि नेत्यादौ यदप्यवा
शा. येपीति षेधमिहादि विकल्प्यते तदा शाचीनो क्रममगादेः पदस्येति व्याख्याने नैव प्रागुणं स्पष्टञ्चैवं व्याख्यान मस्वकृत सूत्रे उत्तरपदे र
२८ त्सत्र च भाष्ये तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृति सूत्र भाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्युक्तम् । त्रिसकारक नवपुनर्दितेनन तदपि सि
28 द्धे लक्षणैकलक्षणस्येति न्यायात् । अत्र च इदमेव ज्ञापकं बोध्यम् । अनर्थकमिति उदमपलक्षणमाति सूत्रमाहतौ गौरक्षत्वेत्य
पि बोध्यम् स्पष्टार्थमिति । अनेनत्वग्रहणमधिकारपदेषि परस्परलतः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं काशा
त्ववदिति सूचितम् । विपिपदेः ग्रहणान्त यतः प्रकरणोऽत्यर्थलाभार्थेम् । वस्तुतो ग्राधिकारत्वमेवोचितम् । मतुबसो
रिति सूत्रे कृतयोर्वनउपसंख्याने विभाषा भवदित्यनयोरुदाहरणे भाष्येऽनुनासिकाय न्नुच्चारणात् । विधित्वे तत्र प्रहति
दुर्वारैव अधिकारत्वे कृतरत्रैव प्रहृतिः स्पष्टञ्चेदं हमावितितनम् । लपबलायेइति दिश्यागलक्षणातन अत्रानुस्वार
परानुनासिकः पूर्वस्यत्ववेति न्यासेन सिद्धाव नुनासिकात्परइत्यस्यैवेय प्ष्यीयते विति भावः । परपार्द्धेनेवेति प्रसिद्धावेव
कारः मण्डकेति एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञापेयम्यपि बोध्यम् । अतएवावसानेन सः पूर्वेणसन्निकर्षरूपा संहितानवसाने
लेव अतएव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः संगच्छते पतस्यादिति अतएव चुंभिस्त्यादानुकारे निमित्ता २८

कृत्वानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशंक्यानमस्थानिकानुस्वारस्यैवनुम् विसर्जनीयेतिसूत्रे ग्रहणमित्येतिभाष्येसङ्कुच्यते २
काप्युत्तरम्पाठेहिअनुस्वारमित्यष्टहीतापत्वेद्धर्वौर्वैस्यादितिभावः यणादीति पूर्वसवर्णदीर्घग्रादिशङ्कार्थः प्रथमपा
ठेऽनित्यः ग्रहादिकितिसूत्रेऽनुस्वारोपलक्षणमग्रहणात् अतएवहरिम्मन्यतीत्यादौमकलाजश्चमकमीतिनेनिवाध्यामि
तिकाश्रित् भवत्येवेति एकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसरब्धत्ववाधनेतयोमध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यान्येनसाड्र
त्ववोधनमितिभावः वक्ष्यमाणरीत्येति प्रत्ययलृप्यायोविसर्गोऽइतिव्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः वस्तुतस्तुतदसङ्गतम्
कविभिः कृतमित्यादौषत्वापत्तेः एतच्चअन्वयमित्तिनाअनुविवोधकेनसूचितम् पदान्तस्येतेः समस्यकारोऽव्ययस्येह
स्वोमनः प्रत्ययइतिस्त्रियामितिसूत्रभाष्यकैयटोक्त्युत्पत्तिस्तदामस्यलोपेमस्यैवप्रत्ययत्वमितिव्याख्यादर्शोक्तसामा
नाधिकरण्येपथिपत्वाप्राप्तिरेवपातेर्डुमसन्नितिसुत्यतिमादायसूत्रमितिदिक् प्राकारेणेति पत्वासिद्धत्वादितिभावः
नकर्तव्यमिति पत्वासिद्ध्याप्यप्रवृत्ताविरहेणनत्वाप्राप्तेरितिभावः अत्रचेति स्प्यातेस्सार्वधातुकमात्रविषयत्वेऽत्यर्थः
संज्ञेति एवञ्चतडस्मरभावप्रत्ययेनस्यैस्थानशृहद्उच्यतेतेनसवावामोजिह्वामूलीयोवातिकैलब्धतेज्ञातेकस्मात्रभवती
त्यत्रैवेतिभावः ह्लशादीतिपाठेप्रयोगेचवत्वप्रहणमितिभावः उत्तमत्वादिति एवञ्चमाधवोनेत्यापत्तिकर्तव्यमहेऽत्यर्थः

अनभिधानस्यैवेति खपादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः गौरवेति खपादिनेस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षयानदस्वीकृत्यैव
पु॰ ख्यातेः सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैवस्वीकारेलाघवमितिभावः नतुमितुपलक्षणंजिह्वामूलीयस्यषत्वस्यवनमःख्या
२९ तिनिःख्यातीत्यादौ ञायतेर्डिन्तादिति अत्रजायतेरित्युक्त्यासत्यपिपरस्मैपदेजायेत्यस्यशान्त्याञाहीत्यस्यासिद्धिःसूवि
29 ता आवारङ्किपिवेति नामधातोमूलयातोर्दिङ्नायाश्रित्यानुदात्तङित इत्यादेः प्रहतिर्नेत्यभिमानः अतएवञाहिमो
पुण्डरीकाद्वेतिसङ्गच्छतेइतिभावः आर्षन्तादित्यन्ये माम्यतेरिति ननुप्रानतेजनेइत्यतः नस्यपदान्तेनलोपे
नेनान्तत्वासम्भवादितिभावः नवाप्रशानितिपर्युदासेननान्तग्रहेसिद्धेनइतिव्यर्थमितिवाच्यम् अस्यलक्षणवश
सम्पन्ननान्तत्वेनपर्युदासेनापिलक्षणवशसम्पन्ननकारान्तानांमान्तानामेवापत्तेः ननुकुर्वोरित्यत्रजिह्वामूली
यस्यत्वेनोद्विसर्गोनस्यसन्नेसञ्चवणापत्तिरतआह सूत्रइत्यादि शर्परेविसर्गेलोपइत्यसन्नापवादः परवत्वस्
त्रेनिर्विसर्गपाठइतिभावः सविसर्गपाठेप्याह वाशरीति सत्वसन्नापवादः खर्परेइतिवैकल्पिकमिभावः
उच्चारणार्थाविति तयोरनुच्चारणस्यनोऽविनाभावेननान्तरीयकत्वंतयोरनुच्चारणेनततयोर्विधेयत्वम् किंत्वनमात्रे
तयोर्लक्षणयाव्याख्यानादितिभावः वाद्विकल्पइति निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दोविकल्पार्थइतितदाशयः सत्व २९

प्रसक्तादिति वानुकृष्टविसर्गस्य सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः गणपाठसामर्थ्यादिति एतेन यत्वस्य सना
त्वार्थेन सिलविधानेनाव्ययाऽन्तर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन यत्वमप्यन्तत्वाभावान्न तत्रागत इत्यर्थः कथमाणीत्यपास्तम्
अव्ययानामिति टिलोपः सन्निपातेति असिद्धविषयेपि सा प्रवर्तते यद्वा पूर्वत्रकर्तव्येऽसिद्धत्वेपि न वहुतेन तरस्यासिद्धत्वे सा
नाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः प्रांका इति भावः वैकल्पिकत्वापि भावानुष्ठानस्यैवौचित्या
त्फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् इति हन्तसान्धिः नित्यबोध्येनेति कुप्वोरित्यत्रापि वेन सतन्त्रेणेवानुकृष्टत्वमिति भावः
स्यानामिति सत्वे निषेधेऽवरवसानयोरितिविहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः विकारमात्रमिति तत्सामर्थ्याच्चानेन
तस्यैव प्राप्तावपि न तत्वादिति भावः एतेनैतद्विहितस्य स्थाने यत्वोस्यानाम् किञ्चास्यैव तौस्यानां खरवसानयोरिति
विहितस्य तेन तयोरसिद्धत्वाद्विसर्जनीयस्येति सत्वमेव स्यादित्यपास्तम् अर्थाधिकारेण खरवसानयोरिति विहितसर्गः
स्यैवादेशश्च विसर्जनीयस्य सः शर्परे इति न तन्नवितम् वाशरीत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुप्वोरित्यत्रा शर्परे
इत्यनुवृत्तात योः शर्परेः प्रवृत्तावपि कुप्वोरिति सत्वे वाद्विसर्गलाभानापत्तेः वत्सयेनेति सौत्रत्वादिति भावः इति क्के
शा इति किञ्च प्रश्नरेत्यादौ षत्वादिवारणाय कुप्वोरित्यप्यनुवर्त्य नद्दन्तर्गतेवरीति व्याख्याने सतयां क्केशाद्वयमपि बोध्यम्

अन्यस्यासम्भवादिति अयंभावः अपदेऽस्येवक्रुषोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कवर्गादौ अपदे इत्यर्थे न सि
श. ध्येदादिग्रहणमपदस्यैवादेरित्यर्थलाभार्थं न्नेनोरः कायतीति विग्रहे समुत्पन्नेः पूर्वे समासे पुरः केणित्यादौ नसत्वम्
३. आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लाभावधारणेन वपदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति प्राक्किमत्परत्वमिति
30 अवतन्त्रमन्तःपूर्वेगत्यावोध्यमितिभावः षत्वेति सत्वेनेत्यपिवोध्यम् तत्रापिषत्वविधावपि एवञ्चात्रपाठात्तत्रान
न्तत्वेऽपि भयमपिनेतिवोध्यम् समुदायस्येति अलोन्त्यादिनिरहे अवयववाचकान्तशब्देन समुदायस्याक्षेपेणोपथाः
त्वस्य समुदायनिरूपितत्वादितिभावः उडुउपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति समाधिकरणेनान्वयः षत्वन्त्वलोन्त्यस्येत्यने
न विसर्गस्येत्यन्ये आद्योदशोंकरीत्याह्यप्रत्ययोयइति नत्वसिद्धेरिति विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः नस्यादिति
सेरसहश्चत्वेनपदत्वाप्रवृत्तेरितिभावः चरितार्थइति नतुतत्रापिउनसित्यवस्थायाजनपदत्वस्यातिदेशेनैवसलोपेकृते
आनुपनमितिकोविशेषः नैवैकदेशविकृतन्यवस्थायाजनपदत्वस्यातिदेशेन तन्यायेनसिद्धिः अग्निरित्यत्रापिसमत्वान्
नवाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशेलभ्यकार्यस्याभासिद्धत्वमत्रतल्लभ्यकार्यस्यैवेतिविशेषइतियावोध्यम् सर्वयातिदेशापे
क्षोन्नवस्याकिंकरत्वात् किञ्चउरासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्रपदत्वसलभम् किञ्चविसर्गस्यानलहूपरेफहत्तिप्रत्ययत ३०

स्यस्मान्यलक्षणमेवेनतदनादेशग्रहणमितिरितिप्रत्ययरूपोविसर्गोऽलभः स्पष्टावेर्परीतिमोभगोऽइतिसूत्रेभाष्येकिन्त्वे
वंसामानाधिकरण्ये ऽसोरितिवक्तव्येः प्रत्ययग्रहणंव्यर्थंस्यात् किञ्चैवन्नित्यंसमासइतिसूत्रेनन्तरपदस्यसेनस्य
वैयर्थ्यमपरमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेनषत्वस्यऽवोगन्नात् किञ्चैवन्नित्यंसमासइतिसूत्रस्यभाष्यासङ्गतिस्तथाहि
अथायुरुत्पन्नम्यातियदिकमसर्पिरादितत्तोनित्येशामेदस्यसोः सामर्थ्येइतिविभाषारम्यतइतिहितत्रोक्तम् प्रत्ययनपर्य्या
मधिकरणेभिन्नस्येत्यर्थेतच्चुत्पातिपदेपिनित्यंषत्वम्भामेरथायुरुत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिस्स्पष्टेव अत्रभाष्येः यैतिपथर्यै
तेनसर्पिषायजुषेत्यादौषत्वसिद्धयेयुत्पातिपदत्वमेवननसमावितिसूचितम् तस्मादत्रप्रत्ययपदन्तस्येवेपिपरप्रत्ययसेव
षिभिन्नस्याविसर्गस्यत्यर्थेउचितः अतएवकविभिःकृतमित्यादौनदोषः नित्यंसमासइतिसूत्रस्यानन्तरपदस्येत्यस्यक
स्कादिषुसर्पिःकुण्डिकाशब्दपाठस्यैवेतदर्थत्तापकत्वेनोचितेतिवेत्यम् व्याख्यादर्शानुसारेणेनदप्यसङ्गतात् तदुन
यन्नव्यानि नातीवादर्तव्यामिति नप्रवर्तततइति अतएवनिरस्तेत्यादौसस्यषत्वसिद्धिः एतदेवहानुरोधेनसंयोगादिलोपलत
णत्वातिरिक्तविषयत्वेननतत्रस्यानिवत्तम्भवत्येवेतितस्यदोषइत्याशयेनवाचनिकमितिभावः मातःकार्यमिति सिद्धान्तव्या
ख्यानेप्यत्रदोषः तथाहिसकारस्थानियावकारोनैवप्रत्ययः समुदायनिवेशितान्यत्वयन्तस्येतितदादेशस्यसोरः प्रत्ययता

भावेन विसर्गस्य तत्त्वेव स्थिताभावात् यस्तु उत्ते कृतेव शिष्टः सकारः प्रत्ययसम्बन्धकस्तस्य एव न वान्तादिवद्वेत्यस्य पूर्वस्य प
श्रा॰ दस्य समुदायस्यान्तादिभावस्याभ्यामुपस्थिताभ्यां व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्तेष्वेकादेशविशिष्टस्यापोत्सर्गो उक्तित
३१ त्वप्रत्ययत्वस्य सत्त्वमतस्यैकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययत्वापादनदोष इति वाच्यम् त्रिपाद्यासिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्ते:
स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः उपानस्थानिनोडकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् प्रत्ययसंबंधिनस्तु न स्थानिवत्तलभ्यमशास्त्रीयत्वात्
सर्वैः सर्वपदादेशा इत्यनेन तत्समात् आसितस्य स्थानितेपि रत्वासितस्य स्थानित्वालाभेनोसित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति
एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे च भाष्य उक्तम् इह कस्मान्न भवति पितः करोति अप्रत्ययस्येति षत्वप्रतिषे
ति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् लुप्यते विसर्जनीयो रान्तस्येति लुप्यते ऽत्रेत्यादेरयम
र्थः अत्र प्रत्यय प्रत्ययविसर्जनीयपदेन यस्य वाभिमतस्स लुप्यतेन दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्येव लोपादिति वोच्यम् न्या
यतादिति त्रिपाद्यामप्यन्तवत्प्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः अत एव मीढ्वीरपोणत्वादौ मीतणत्वेपि आसिध्यतः अत्रैका
रस्यादसमेवं धितम् यच्चैतस्यैकाज्जतरपदसत्वान्तवद्भावाधीनमिति भावः व्यधिकरणमेवेति प्रत्ययस्य संबन्धी यो वि
सर्गस्तस्येत्यर्थ इति तद्भावः आगत्या वाक्यभेदासमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभि॰ ३१

मानः नातीवेति वैयधिकरण्येनान्वयफलस्य कादिभिः कृतामित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्यैव लक्षणया
सामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादाराभावादतीवेत्यसंगतमेव स्यादिति अनेनोक्तव्याख्यायामेव स्वाभिमतत्वं सूचितवा
नित्यलम् परम्परयेति पकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकदेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः प्रकुरः
पाठ इति ओषधीस्कधीत्यादौ शासकादेशकः करत्करतिकधीतिषत्वनिहतिस्यात्तत्फलमक्रमम् मूले तत्तस्य फलस्य क्वाद
सत्वाच्छन्दसि वा प्रेत्यन्त इणः षत्वस्य निहत्वाऽदोषाद्वयस्यान्तमेव पठितमितिदिक् प्रामादिकमिति पदादित्वेन सोपदा
वित्यस्या प्राप्तिरिति भावः साहचर्यमिति नवराम लक्षणवित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभिधानियामकत्वन्दृष्टेन
वैषांकाऽपि साहचर्यसंबन्धोऽगृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् पञ्चम्यपाङ् परिभिरित्यनेन लक्षणादियोतक परियो
गे पञ्चमीप्रकृत्यायाऽपऽप्यये परिरुद्धापवारो वर्जनेवायेत्वल्वयशब्दोऽ दृष्टापवादो वर्जनार्थयक कर्मप्रवचनीयस्तस्य क
स्य सहायो भवितुमर्हतीति अन्योऽवर्जनार्थात् यथाऽस्य गोस्सहाये नार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वा न गर्दभ इति कर्मप्रव
चनीययुक्त इति सूत्रस्य भाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनावृतेः परिभाषायां सहच
रितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणे सहचरस्य भावस्साहचर्यं सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यम:

च्यते सदृशयोरेव सह विवक्षा तयोरेव च सह प्रयोगः रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् अर्थे
शा॰ वत्ख्येति प्रतिपदोक्तस्यैवेत्यपि वोध्यम् नित्येष इति भाष्यप्रामाण्येनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेणाव्युत्पत्तिपक्षे प्र
३२ त्ययसंवन्धिनात्कषेषात्वमिति न शक्यम् अत एव वत्ख्याध्योविजित्यादिनिर्देशसङ्गतिः इत्यर्थ इति अत्रमन्त्रतत्स्वे
स्त्वितम् तद्भाष्येति अनन्तरपदस्य स्येति किम् परमसर्पिः कुण्डिकेति नित्ये समासे इति सूत्रस्य भाष्ये त्वयमर्थः आवन्त्य
योगस्त्वितमर्थे स्फुटप्रतिपत्तये ग्राहतत्वयमस इत्यादि इति विसर्गसन्धिः तस्य प्रत्ययविधीति अत एव येन विधिरिति
सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने अश्मद्वित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनेन समापरमसर्वेस्तुदाहरणे
सङ्कृद्वेति अस्य समासप्रत्ययविधावितिनिषेधानुवादकताया एव युक्तत्वात् यतस्य ज्ञापकस एवोक्तेति सूत्रमन्यथा अवोरि
निरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् अत एव तदेतविधिसू
त्रभाष्ये समासेत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति वोध्यम् प्रत्याख्यातत्वादिति फलाभावात् सूत्रान्ताट्ठकदृश्यन्ता
डु इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः नन्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थमाव
श्यकीसूत्रान्तादश्यान्तातादित्यर्थेञ्च तत्रान्तग्रहणन्तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात् तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति ३२
12

ननु तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाग्रहणमिति वक्तुं शक्यं नन्वभयायादाविवसन्त्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन
सिद्धेऽन्तग्रहणसामर्थ्यं स्पष्टमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः समासप्रत्ययविधावित्यादीनां सूत्रशाह्यदे विशेष्य
तेतात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन नादिपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् नवास्यामानाभावः सर्वान्तस्य सर्वादिनिरिस्मिकयोग
एवकर्तव्ये पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् नवेत्यादिभ्य इत्यत्रान्तग्रहणसामर्थ्यं न्तयापाठः अत एवानिष्ठेत्यादिसिद्धिरिति वा
च्यम् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन नानिष्ठेत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगेपि तत्रैव स्वरितत्वबलेन नानावतया
वीतरत्रान्तग्रहणे बाधकाभावाच्च व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नान्तादसंख्यादेरिति वार्तिकार्थे
अन्यथा पञ्चमइत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात् लहैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्तत्रेराह व्यपदेशिवद्भावइत्यादि
दिवउत्सूत्रेयत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रव्याटितेपादेइत्यर्थः एतच्चादिवउदितिसूत्रेहरदत्तेनेदं चेत्यत्रकैयटेनोक्त
मितिभावः येनविधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तेतादिशब्दविषयता स्यतिवदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्तास
समासेनिष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेतिदिक् इत्यापयपीति आदिनास
न्नूर्ध्वामिति नवसान्तान्तकरणे विभाषाभवदित्यादिवार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न्यसादन्तमाह रान्तश्चेति कृतत्व

तानुकरणमित्यर्थः अलोन्त्यस्येति नवभोराजसे इत्यादौ रोरीति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन भोशब्दात्परस्य सौ
शु॰ कारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम् तथामभिधाने एषां रोः पूर्वस्य वरोरिति व्याख्यानेनादोषात्वोध्यः अत्र पक्षे भोशब्दान्त
३३ हे हे षष्ठ्याः सौत्रोलुकवोध्यः अवधेयमिति यदि अहोलिटीति सूत्रेऽह्नः स्थानिनेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणात्
33 कृतेनविसर्गेरेफस्यैव स्थानित्वोद्देश्यम् अनल्विधावित्यस्य स्थान्यल्हनियमोश्चये स्थानिसंबन्ध्यल्हनिषमाग
श्रयेवनेत्यर्थः तत्र स्थान्यल् रेफ इति तु ते स्थानिवत्तेनङ् लभमाल्विधित्वात् एवं चेदस्मात्कृत सूत्रे भाष्ये उक्त्वा तेन राय
यः स्वित्यत्र यत्न वारणायाशीति तत्राह रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां स्वविषये अप्रविनैव प्रवृत्तिरिति तत्रानुवि
धिष्ठः स्थानीतित इति तु तस्य स्थानिवत्तेन लाभस्तत्करः यदि तु रोः सुपीत्यत्रापि र इत्यनुवर्त्य रोरेफस्यैव तन्न विस
र्गस्तदा प्रग्रहणमनर्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् तत्रेति वादिषित्यर्थः वार्तिकत्वात् आश्रयणीयमिति भोः इत्या
दिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेर्नियातानामपि सम्बोधनान्त भवदादि समानार्थकत्वात् संबोधनविभक्त्यन्ततेनाभेत्रिततम
स्ति भवदादित्यत्र भाष्ये शब्दस्याप्यादिनाग्रहणात्तत्र भोः इत्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथासाधारणानाम भावे भोविहद्वदे
ति नपुंसके सोर्लुकालुप्तत्वेन वार्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः भोगाङ्क इति विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ङीपाद्यवधाना ३३

त भवतः सम्बुद्धिपरताभावेनेतिभावः स्नुः स्यादिति असन्निपातमात्राङ्गीकारइत्यादिः ननुनिपातोऽव्ययं भवच्छब्दसमा
नार्थएवेतिहेभोइत्यस्यनासङ्गतिरतएवभाष्यकैयटयोर्वार्तिकमिदंविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तम् विभक्त्यन्तप्र
तिरूपकत्वञ्चशब्दतोऽर्थतश्चेत्यन्यत्रस्पष्टम् किञ्चव्यतिलुनीतइत्यादिवदेतयोरपिसहप्रयोगसम्भवइत्यन्तुचेदाहकि
ञ्चेति यद्यप्यस्येति इदञ्चनभोःशब्दफलेउभयोरपिभोःशब्दयोःसम्बोधनार्थत्वेनसम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात्
किन्त्वतिष्ठसिभगोःतिष्ठसिअघोइत्यादौभगवन्प्रभववन्तिष्ठसीत्यर्थेकृतआमन्त्रितस्येतिनिघातसिद्धिः निपातयोस्त्व
भयोस्सम्बोधनेशक्तौमानाभावेनसम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् भगोस्तिष्ठसीत्यादौअविद्यमानवत्त्वे
ऽप्यसत्त्वम् भगोदेवदत्तेत्यादावेकान्तरताभगोशब्दागच्छेत्यादौद्विर्भावः धनेनभगोइत्यादौपराङ्गवद्भावमितिभावः यदिप्रा
माणिकाविति यदीत्यनेनेदंसूचितम् तौनप्रामाणिकौअतएवभाष्येविभाषाभवदितिव्याख्यापभोशब्दप्रणीता
स्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेषभोःशब्दोविभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् एवञ्चभगोहरिहराविव्याद्यसाध्वेवाति
नदतिरभसादिति भोभगोअघोअवर्णपूर्वस्येतिसूत्रयोरस्यार्थस्यभाष्येस्पष्टत्वादितिभावः उभयग्रहणादिति वार्ति
कबोधितसाधुनामपिकुलटायावेत्यादौकार्य्यान्तरबोधनापेक्षत्वकृतान्ववादस्यकरणादितिभावः हरदत्तेति प

शु॰
३४
३५

वश्चानित्यत्वात्तदग्रहणात्तूभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः विभाषाभवदिति वार्त्तिके भोब्राह्मणा भोब्राह्मणा इत्यास्मिच्छाशे
कायामव्ययमेव भोः पृष्ठ इति सिद्धान्ते नोभयोरप्यग्रहणलाभादिति भावः परस्परसाहचर्य्येणेति तेनार्थवतामेव ग्र॰
हणमिति भावः अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम् अन्येषामनर्थकानां सान्तानामन्यतरानुकरणमिति पदे प्रसिद्धा
भोइत्यादिपूर्वकरेफान्तानामर्थवतां ग्रहणसन्ताप्यनयाभोइत्याघोकारान्तानुकरणपदेऽपि वार्त्तिकनिष्पन्नानात्रि
पातनाच्चैकदेशमन्तभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः अथैदन्तमम् रान्तानामेवानुकरणेऽत्र सन्ध्यभावो माप्य
एवेति भाष्यस्वरसः लक्ष्यारणतरः लघुतरोच्चारणः हलोऽविशेषणादिति स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इत्याहुरिति हर
दत्तादयः अकारलोपेन तत्स्यदर्थानवगतेरित्यर्थः एवञ्चकारोत्पादिपरोपनतत्वलोपो न भविष्यतीत्याशाहत्वोविशेष
णो व्यर्थमिति सूचितम् भाष्यमपि तदेकदेशशक्तिरेव न पदान्तापरेण सन्तीति लणसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च उभा
वोढत्वश्चेति वेनन लोपमेग्रहः ढलोपाइति ढोढेलोप इत्येतत्सूत्रपाठुत्वनासिद्धेत्समर्थ्यादिति भावः भाष्ये
स्थितमिति हृढस्यलेति सूत्र इतिशेषः ढष्ठत्वमितीति ष्टुत्वढत्वणेरप्यभावे वेष्टापत्तिरिति भावः उभयोरपीति तदव
लेवमतेन्नहतेनेतिशेषः तदाहवामनइति अत्रान्वविवीजन्तदेहेर्नकारहकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः अतिदिनोदं ३८

हेस्तद्दहितमित्येवेष्यतइति कैयटविरोधश्चेति किञ्च प्रसादोन्कुरीत्यादेर्हेरपिरुडभावकृतयोः सिद्धाविनिषेधप्रकरणोद
दइति निपातनस्य वैयर्थ्यमित्यलम् अभावाङ्गस्येति आहार्य्याभावारोपादित्यर्थः लिङ्गमिति विहितविशेषणेन
ईयपच्छेस्यहमवेतिभावः सास्माग्ररमिति सोऽस्माग्ररमिति सन्धावपिपादपूर्त्तिः नवप्रकृत्यान्तऽपादमितिपूर्वेहृप·
स्याभावेन न पादपूर्त्तिः सोयमागादित्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धिः एवञ्चावधारणपरतयानव्याख्येयम् सोह
माजन्मेत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदप्रवृत्यापि सिद्धेरितितात्पर्यम् इति दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिकृते लघुशब्द
रत्ने मनोरमाव्याख्याने पञ्चसन्धिप्रकरणम् अर्थेस्यादिति नवास्यापत्यमिरिया समाप्तम् शुभे हरिॐ ॥

३५